॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशाला

पञ्चाशत्संवत्सर महोत्सव प्रदीपिका

तथा

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशाला पत्रिका

त्रैमासिकी

सम्पुटम् १] अक्टोबर् १९२६ [संचिका ४

सम्पादकः

महामहोपाध्यायः

...नम् लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्यः.

मैसूर

राजकीय शाखामुद्रालये समुद्रिता

१९२६

विज्ञप्तिः

भो भो महाशयाः! सहृदयाः! सप्रश्रयमिदमिदानीं विज्ञापयामः—संस्कृतविद्याभिमानिनः पुरुषप्रवराः यं कंचन विषयमाधिकृत्य संस्कृतभाषामयं अनतिसंक्षिप्तविस्तरं उपक्रमोपसंहारपरिकल्पितं कस्याप्यनुद्वेगकरं अचर्चितपूर्वं कालदेशदशानुगुणं प्रपञ्चोपकारकरं धर्माद्यविरुद्धं "जीर्णमङ्गे सुभाषितम्" इति निर्वेदस्य "वीरा वाचैव केवलम्" इत्यपवादस्य वा प्रशमकरं प्रस्पष्टमुखविलासमुपन्यासं विलिख्य यदि प्रेषयेयुर्महान्तः, तेभ्यो महद्धृद्यं समर्प्य अनन्तान् धन्यवादान् पत्रिकायामस्यां तमुपन्यासं पारयामः प्रकाशयितुम् ॥

यदीच्छति वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारयेत् ॥
न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

संपादकस्य.

मूल्यप्रकारः

१. अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं अग्रिमं मूल्यं सार्धैकरूप्यकं प्रापणव्ययपृथक्कृतम्. (भारतमण्डले.)
२. विद्यार्थिनां पुनः एकरूप्यकम्.
३. विभिन्नदेशे सपादरूप्यद्वयम् (3 s.) प्रापणभृतिः पृथक्.

पत्रिकाप्राप्तिस्थानम्,

सि. रामानुजय्यंगार्,

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाध्यक्षः, मैसुरु.

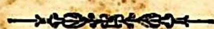
श्री चामराजेन्द्र ओडेयर् बहदूर्, जि.सि.एम्.ऐ.

Frontispiece.

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका.

प्रतिमासत्रयं प्रकटीक्रियमाणा.

" कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः "

(ईशोपनिषत्)

संपुट-२] अक्टोबर् १९२६. [लघ्विका-४

तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-
च्छायाधारितकन्धराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे ।
नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे
नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय सेयं नतिः ॥

लोकतत्त्वम्.

विकासवादः.

अथेदानीमिह वादिनस्त्रेधा समुपलभ्यन्ते व्यवहार संप्रदाय संसारादिपदाभिधेयस्य प्रपञ्चस्यास्य विकासवादिनः संकोचवादिनः यथास्थितिवादिनश्चेति । तत्रायं विकासवादः—अस्मिन् जगति प्राक् बहोः कालात् पशुपक्षिसहोदराः मनुजाः क्रमशः गृहं ग्रामं नगरं देशं, अन्नं वस्त्रं भूषणं यानं, भाषां लिपिं पुस्तकं पत्रिकां,

कामं अर्थं धर्मं मोक्षं, एवंरीतीननन्तान् सुखोपायानसुखापायांश्च कल्पयन्तः इदानीं पुनः अतितमां जवेन वत्सराणां शतके शतके दशके दशके वा अतिविचित्रतराणि वस्तूनि अतिसूक्ष्मतराणि कौशलानि अत्यायतानि धर्मकार्याणि अतिमनोहराणि सुचरितानि प्रकाशयन्तः सत्यकामाः वैमानिकाः सत्यसंकल्पाः सर्वनियन्तारश्च सन्तः गन्धर्वाः देवाः सिद्धाः सर्वेश्वरा वा बुभूषवः समुपलभ्यन्ते। इत उत्तरेण कालेन किमिव किमिव अद्भुतमनुभविष्याम इति महान्तमुत्साहं वहन्तः विचेष्टन्ते। सर्वेषां हीदं प्रत्यक्षमेवेति नात्राधिकमस्माभिः वक्तव्यमस्ति॥

संकोचवादः

अयं पुनस्संकोचवादः—यथा यथा वर्तमाना अर्था अनुभूयन्ते भविष्यन्तोऽर्थाश्च मनोरथगोचरीक्रियन्ते पुरुषवरैः, तथा तथा पूर्वमेवास्माकं प्राचीनैः पुरुषधौरेयैरनुभूता एव ते सर्वेऽप्यर्थाः, येषां स्वरूपं स्वभावं सौन्दर्यं चमत्कारं च परिच्छेत्तुं नैव शक्नुवन्ति पापिनि कलौ काले समुपजातानामस्माकं वाचो मनांसि च। इदानीं पुनरस्मभ्यं तादृक्षसामर्थ्यवैकल्यमुत्पादयन् कालः कलिरयं द्रुह्यति निष्करुणः। किं कुर्मो वयम्? पुराकृतं च कर्मातिलङ्घितुं के वा प्रभवन्ति? "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" इति समाश्वसन्तः यदृच्छोपनतैस्तुष्यद्भिर्वर्तितव्यमस्माभिरशेषैरित्युपदिशन्तः महान्तः परितुष्यन्तस्सन्ति॥

तत्र बहुषु पुराणेषु बहुधा प्रपञ्चितस्यास्य कलिमाहिम्नः सारांशोऽयं विष्णुपुराणनिरूपितः श्रूयतां—ततश्चार्थ एवाभिजनहेतुः। बलमेवाशेषधर्महेतुः। अभिरुचिरेव दाम्पत्यसंबन्धहेतुः। स्त्रीत्वमेवो-

पभोगहेतुः । अनृतमेव व्यवहारजयहेतुः । उन्नताम्बुतैव पृथिवी-हेतुः । ब्रह्मसूत्रमेव विप्रत्वहेतुः । रत्नधातुतैव श्लाघ्यताहेतुः । लिङ्ग-धारणमेवाश्रमहेतुः । अन्याय एव वृत्तिहेतुः । दौर्बल्यमेवावृत्तिहेतुः । अभयप्रगल्भोच्चारणमेव पाण्डित्यहेतुः । अनाढ्यतैव साधुत्वहेतुः । स्नानमेव प्रसाधनहेतुः । दानमेव धर्महेतुः । सद्वेषधार्येव पात्रम् । दूरायतनोदकमेव तीर्थम् । कपटवेषधारणमेव महत्त्वम् । अल्पप्रसादाः बृहत्कोपाश्च प्रभवः । एवमन्यत्र विस्तरः ॥

अयमेव हि सृष्टिप्रलयप्रवाहवादः । इदानीं पुनः प्रपञ्चः प्रलयोन्मुखावस्थायां वर्तते । यथाऽऽहुः—न्यायशास्त्रविशारदा उद-यनाचार्याः[1]—पूर्वं हि मानस्यः प्रजास्समभवन् । ततोऽपत्यैकप्रयो जनसंबन्धसंभवाः । ततः कामावर्जनीयसन्निधिजन्मानः । इदानीं देशकालाद्यव्यवस्थया पशुधर्मादेव भूयिष्ठाः ॥

पूर्वं चरुप्रभुतिषु[2] संस्कारास्समाधायिषत । ततः क्षेत्रप्रभृतिषु । ततो गर्भादितः । इदानीं तु जातेषु लौकिकव्यवहारमाश्रित्य । पूर्वं सहस्रशाखो वेदोऽध्यगायि । ततो व्यस्तः । ततष्षडङ्ग एकः । इदानीं तु क्वचिदेका शाखेति । पूर्वं ऋतवृत्तयो[3] ब्राह्मणाः प्राद्यो-तिषत । ततोऽमृतवृत्तयः । ततश्च मृतवृत्तयः । संप्रति प्रमृतसत्या-नृतकुसीदपाशुपाल्यश्ववृत्तयो भूयांसः । पूर्वं दुःखेन ब्राह्मणैरतिथयोऽ-लभ्यन्त । ततः क्षत्रियातिथयोऽपि संवृत्ताः । ततो वैश्यावेशिनः ।

---

1 न्यायकुसुमाञ्जलौ २स्तबके

2 विश्वामित्रपरशुरामजन्मवृत्तान्तः अभिसंहितः

3 ऋतमुञ्छसिलं प्रोक्तं अमृतं स्यादयाचितम् ।
मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यं कुसीदं वृद्धिजीवनम् ।
पाशुपाल्यं च गोरक्षा श्ववृत्तिः परिसेवनम् ॥

संप्रति शूद्रान्नभोजिनोऽपि । पूर्वम[1]मृतभुजः । ततो विघसभुजः । ततोन्नभुजः । संप्रत्यघभुजः ॥

पूर्वं चतुष्पाद्धर्म आसीत् । ततस्तनूयमाने तपसि त्रिपात् । ततो म्लायति ज्ञाने द्विपात् । संप्रति जीर्यति यज्ञे दानैकपात् । सोऽपि पादः दुरागतादिविपादिका[2]शतदुःस्थः अश्रद्धामलकलङ्कितः कामक्रोधादिकण्टकशतजर्झरः प्रत्यहमपचीयमानवीर्यतया इतश्चेतः स्खलन्निव उपलभ्यते । इत्यादि ॥

जन्मसंस्कारविद्यादेः बुद्धेः स्वाध्यायकर्मणोः ।
ह्रासदर्शनतो ह्रासस्संप्रदायस्य[3] मीयताम् ॥

इति । कृत्स्नमपि पुराणजातं एतादृशसृष्टिप्रलयप्रवाहप्रतिबोधनायैव प्रवृत्तम् । अत एव पुराणलक्षणमेवं श्रूयते—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

इति । सर्गः सृष्टिः प्रतिसर्गः प्रलय इत्यर्थः ॥

सकलमप्युपनिषज्जातं जगत्कारणनिर्णयाय प्रवृत्तं प्रलयमनूद्य सृष्टिमुपदिशति । ततः पूर्वं सृष्टिसद्भावे हि प्रलयानुवादस्संगच्छते । ततश्चायं सृष्टिप्रलयप्रवाहः अनादिरनन्तश्चेति बहवः सिद्धान्तप्रवर्तकाः कथयन्ति । केचन पुनः अनादिं सान्तं च प्रवाहमिच्छन्ति ।

एतादृशस्यात्यन्तिकविलयस्य युक्तीर्महतीश्च कथयन्ति, कासांचिन्निदर्शनामिदम्—सूर्यचन्द्रादयोऽपि निर्वास्यन्ति तेजोमयत्वात्प्रदीपादि-

---

[1] स्वार्थपक्वं पुनरघं अन्नं स्याद्भृत्यशेषतः ।
विघसोऽतिथिशेषः स्यात् अमृतं यज्ञशेषतः ॥

[2] पादरोगः । [3] प्रपञ्चस्य ।

वत्। पर्वता अपि चूर्णीभविष्यन्ति मृन्मयत्वात् भित्त्यादिवत्। समुद्रा अपि शोषमुपयास्यन्ति जलमयत्वात्तटाकादिवत्। इत्याद्याः।

ततश्चास्मिन् वादे यद्यच्छुभमभिलष्यते तत्सर्वं प्रागेवासीदिति निश्चयः। अत एवोक्तं कृष्णद्वैपायनेन स्वमातरं सत्यवतीं प्रति—

अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः।
श्वः श्वः पापिष्ठदिवसाः पृथिवी गतयौवना॥

बहुमायासमाकीर्णः नानादोषसमाकुलः।
लुप्तधर्मक्रियाचारः घोरः कालो भविष्यति॥ [1]

इति। अत एवेदानींतनाः अबलगोपालप्रभृतयोऽपि निराबाधं व्यवहरन्ति अतीतं सर्वमपि साधु, असाधु च सर्वमप्यनागतमिति। इदमपि सर्वविदितमित्यलमियता॥

यथास्थितिवादः

यथास्थितिवादिनामयमभिप्रायः—प्रपञ्चोऽयमनादिव्यवहारसिद्धः अनन्तश्च। नच युगपत् सर्वोच्छित्तिः सर्वसृष्टिर्वा प्रमाणपदवीमधिरोढुमर्हति। भपञ्जर मही महीधर सागरादयः न केनचित्कल्पिताः। नापि मनुष्याः निरन्वयोत्पत्तिमन्तो निरन्वयविनाशवन्तश्च। निरन्वयोत्पत्तिविनाशावेतौ—

स निरन्वयनाशस्स्यात् धर्मो धर्म्यपि वा पुनः।
पूर्वसंघातभावो वा यद्भावे नानुवर्तते॥

उत्पत्तिश्च तथाभूता निरन्वयसमुद्भवा।
तावुभौ सर्वभावानां नियताविति सौगताः॥

[1] महाभा॥ आदि॥ १२८ अ॥

इति। नैवच भाषावेषभूषादयः कादाचित्काः। प्रादेशिक संकोच-विकासौ सर्वत्र सर्वदाऽद्यवदेव परिदृश्यमानौ निरन्वयं विलयं प्रभवं वा न खलु प्रभवतः प्रतिपादयितुम्। नहि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिद्विनाशः कस्यचिदप्युत्पत्तिरस्ति॥

कल्पयन्ति विना युक्त्या केचित्, मीमांसकैः पुनः।
इदानीमिव सर्वत्र दृष्टान्नाधिकमिष्यते॥

तत्तथैव स्वीक्रियते यद्यथैव प्रतीयते।
उपलम्भानुसारेण व्यवस्थासिद्धिरीदृशी॥

इति॥

ननु सर्वेश्वरेण सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना दयालुना विश्वमिदं सृष्ट-मिति श्रुतिस्मृतिप्रमुखं प्रमाणजातमस्तीत्युक्तमिति चेत्—

सत्यमुक्तं दुरुक्तं तत् विश्वस्य जगतो न हि।
विद्यते कोऽपि निर्माता येनैवमपि कल्प्यते॥

विचित्रसन्निवेशत्वयुक्त्या यदपि साधितम्।
तत्रोच्यते त्रिधा भावाः लौकिकैः परिलोकिताः॥

प्रत्यक्षदृष्टकर्तारः केचिदेते घटादयः।
अविद्यमाननिर्माणाः तथाऽन्ये गगनादयः॥

संदिह्यमाननिर्माणाः केचिद्विश्वंभरादयः।
एतेऽप्यकर्तृकास्सन्तु स्वभावादेव लाघवात्॥

इति। तस्मादद्यवदेव अवनि जलधि महीधरादयः क्रमप्राप्तोपचयापचयाः न युगपदुदयविलयभागिनः॥

विनाशीदं सर्वं जगत् अवयवित्वादिति यत्
बलीयःप्रत्यक्षप्रतिहतमुखत्वेन तदसत् ।
स एवायं विन्ध्यः दिवसकरबिम्बं च तदिदं
धरित्री सैवेति स्फुटमिह यतो धीरुदयते ॥

न कालः लोकशून्यः कालत्वात् इदानींतनकालवत् इत्यादिप्रत्यनुमानानामनन्तानां सत्त्वात् नास्ति आत्यन्तिकः प्रलयः, नापि पुनस्सर्वसृष्टिरिति ॥

नचेदृशप्रयोगेण घटादेरपि नित्यता ।
प्रसज्यते यतस्तत्र प्रत्यक्षौ भङ्गसंभवौ ॥

महत्त्वे सति स्पन्दमानत्वयुक्त्या जगज्जन्मभङ्गश्च यः प्रत्यपादि ।
स च प्रत्यभिज्ञाबलध्वस्तहेतुः न हृद्यत्वमद्य प्रपद्येत युक्त्या ॥

क्व वा देशे तिष्ठन् अनवरततृप्तः किमिति वा
कदा वा निश्शेषं जनयति तदेतत् विमृशतु ।
क्वचित्तिष्ठन् इष्टं किमपि फलमुद्दिश्य करणैः
कदाचिद्यत्किंचित् जनयति कुलालादिरखिलः ॥

कृतार्थत्वात्क्रीडा न हि भवति हेतुः यदि खलु
स्वभावः स्वातन्त्र्यं प्रकटितमहो संप्रति विभोः ।
अभिप्रेतं किंचिद्यदयमसमीक्ष्यैव कुरुते
जगज्जन्मस्थेमप्रविलयमहायासमवशः ॥

अनुकम्पाप्रयुक्तेन सृज्यमानाश्च जन्तवः ।
सुखिनः किं न सृज्यन्ते तत्कर्मापेक्षका यदि ॥

ततः स्वतन्त्रताहानिः किं च तैरेव हेतुभिः !
उपपन्नेऽपि वैचित्र्ये किंतत्कल्पनयाऽनया ॥

नातोऽस्ति तादृक्पुरुषः जगन्निर्माणदक्षिणः ।
नान्यथानुपपत्तिश्च दृश्यतेऽपीह तादृशी ॥

इति ॥

तर्हीश्वरसद्भाववादिनां श्रुतिस्मृतिपुराणादिवचसां कोऽभिप्राय इति चेत् श्रूयतामवधानेन—अवश्यं च स्वाध्यायविध्यध्यापितस्य श्रुतिस्मृतिपुराणादेः प्रयोजनवदर्थपरता वक्तव्या, तेन पुण्यपापात्मकदैवप्रभावकथनार्थोऽयं सृष्टिप्रलयवादः—यथा समस्तपुरुषकाराभावेपि सृष्टिकाले दैववशेनैव सर्वं प्रवर्तते । प्रलयकाले च सत्यपि पुरुषकारे दैवोपरमादेवोपरमते । तस्माद्धर्मानुष्ठान एव यतितव्यमित्येतत्परं सृष्टिप्रलयवचनमिति ॥

अत एव अनाद्यनन्तस्य सनातनस्य सततैकरूपस्य धर्मस्यापि सृष्टिराम्नायते तन्महिमप्रदर्शनार्थम्—वाजसनेयिब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे हि प्रजापतिमनुष्यादिपिपीलिकान्तप्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानिदेवतानां च सृष्टिमाम्नायात्युग्रमपि क्षत्रियादिकं नियन्तुं समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिरुच्यते—"स नैव व्यभवत् तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्मात्परं नास्ति ॥ इति (बृ. उ. ३–४–१४) ॥

तस्यायमर्थः—स प्रजापतिः मन्वादिरूपधारी जगत्स्रष्टा परमेश्वरः प्रजास्सर्वास्सृष्ट्वापि तन्नियामकाभावात् कृतकृत्यतारूपं विभवं नैव प्राप्तवान् । ततो विचार्य नियामकत्वेन श्रेष्ठं धर्मं अतिप्रयासेन असृजदिति । अहो महदिदं धर्मस्य सामर्थ्यं, यत् क्षत्रियादिरुग्रः मारणादौ समर्थोऽपि धर्मात् भीतः करप्रदानाद्यनुपयोगिनं दीनं दरिद्रं

याचकं न ताडयति प्रत्युत तस्मै धनं ददाति । भटाश्चातिशूराः नळिकाखड्गादिधारिणः लक्षसंख्याकाः एकेन निरायुधेन विक्षिप्यमाणास्ताड्यमानास्सन्तोऽपि स्वामिद्रोहात्पापाद्बिभ्यति । ततो धर्मादुत्कृष्टं लोकमर्यादाव्यवस्थापकं न किंचिदस्तीति ! तस्मादेव "धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा" इत्यनुश्रूयत इति ॥

तस्मात् श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिकं सकलमपि शास्त्रं धर्मानुष्ठाने श्रद्धाजननाय पुरुषकारापेक्षया दैवप्राबल्य प्रतिबोधनायैव प्रवृत्तं, उपाख्यानेषु च नातीवादरः कर्तव्य इति मीमांसकानां सिद्धान्तः । ततश्च सकलोपिजगद्व्यापारः धर्मशक्त्यैव प्रवर्तत इत्यनादिरनन्तश्चेति[1] ॥

देवताविचारः

अत्रेदमेकमुदाहरणम्—न केवलमेते मीमांसकाः सर्वेश्वरं सर्वज्ञं नाभ्युपगच्छन्ति । अपितर्हि इन्द्रादीनपि देवान् सचेतनान् सानुग्रहान् विग्रहादिपञ्चकसहितान् नाभ्युपगच्छन्ति । यदाहुः—

विग्रहो हविरादानं युगपत्कर्मसन्निधिः ।
तृप्तिः फलप्रदानं च देवतानां न विद्यते ॥

इति । देवतानां शरीरलक्षणा मूर्तिर्नास्ति । तदभावादेव युगपत् कर्मानुष्ठानदेशेषु बहुषु सन्निधिलक्षणा गतिर्नास्ति । तदुद्देशेन त्यक्तस्य हविरादेः स्वीकारलक्षणा भुक्तिर्नास्ति । तेन तृप्तिरपि नास्ति । ततश्च फलप्रदातृत्वलक्षणा शक्तिः अनुग्रहपूर्विकाऽपि नास्ति । किंतु "इन्द्राय, अग्नये" इत्यादिरूपः चतुर्थीविभक्त्यन्तः अचेतनः शब्द एव देवता । तदेव च शब्दस्वरूपं तत्तत्पदस्यार्थः । त्यज्यमानहविरुद्देश्य-

[1] तंत्रवार्तिकं. १६ पु.

त्वमेव देवतात्वम् । तादृशेन्द्रादीनुद्दिश्य कृत एव त्यागः वह्न्यादौ दाहानुकूलौष्ण्यादिशक्तिवत् गङ्गास्नानपञ्चगव्यप्राशनादौ पापहरणशक्तिवत् स्वशक्त्यैव स्वाभाविक्या स्वर्गादिकं जनयतीति । अयमेव हि प्रायः स्वभाववादः ॥

एतत्सिद्धान्तकटाक्षेणैव भगवान् वासुदेवः अर्जुनायेत्थमुपादिक्षत्—

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥

इति । मया विना तृणाग्रमपि न चलति । अहमेव सर्वकर्मसमाराध्यः सर्वफलप्रदश्चेत्यर्थः ॥

इममेव च वादं शारीरकभाष्येऽप्येवं प्रत्यब्रुवन् भगवत्पादाः— यथा—न च शब्दमात्रं अर्थस्वरूपं संभवति । शब्दार्थयोर्भेदात् । तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन रूपेण संभवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि साधयितुम् । प्रत्यक्षादिमूलमपि संभवति । भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षम् । तथा च व्यासादयः देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते ॥

यस्तु ब्रूयादिदानींतनानामिव पूर्वेषामपि नास्तिदेवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति [1] । सः जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् । ततश्च राजसूयादि चोदनोपरुन्ध्यात् । इदानींमिव च कालान्तरेऽपि अव्यवस्थितप्रायान्

[1] श्लोकवार्तिकं, 75 पु ॥

वर्णाश्रमधर्मान् प्रतिजानीत । ततश्च व्यवस्थाविधायि शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्माद्धर्मोत्कर्षवशात् चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते ॥

अपि च स्मरन्ति—"स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः" इत्यादि। योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलः स्मर्यमाणः न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति—"न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्" इति ॥ ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येन उपमातुं युक्तम् । तस्मात्समूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति संभवे निरालम्बनाऽध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नः मन्त्रादिभ्यः देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगम इति ॥

एवंवादिष्वप्येतेषु—

सर्वदा चापि पुरुषाः प्रायेणानृतवादिनः ।
यथाऽद्यत्वे न विस्रंभः तथाऽतीतार्थकीर्तने[1] ॥

न च पुंवचनं सर्वं सत्यत्वेनावगम्यते ।
वागिह श्रूयते यस्मात्प्रायादनृतवादिनी[2] ॥

इति हि श्रूयते श्लोकवार्तिके तन्त्रवार्तिके ।
कुमारिलमहाप्राज्ञमुखाल्लोकोत्तरं वचः ॥

इति ॥ इत्थमपि वादः वेदापौरुषेयत्वसाधनसंभ्रमपरवशहृदयानां महतामपि स्वभाव इति मर्षणीयो मादृशामिति मन्यामह इत्यन्यत्रप्रपञ्चः ॥ (संपादकः).

---

[1] श्लोकवा ॥ 88 पु ॥ [2] तन्त्रवा ॥ 178 पु ॥

भाषातन्त्रम्.

पीठिका.

यथा जनास्तथा जनानां भाषा अपि विधात्रैव सृष्टा इति पुरातनानां विदुषां सिद्धान्तः ।

नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥

(विष्णुपुराणम् I. 5, 63.)

सः विष्णुरित्यर्थः ॥

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥

(मनुस्मृतिः I 21.)

अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतस्सर्वाः प्रसूतयः ॥

(महाभारत. शान्ति. अध्या. 231, 56.)

न प्राणिनः न वा जनाः नापि शब्दा नापि वा क्रियाकारकान्वितपदकदम्बात्मिका भाषा विधातृकल्पिताः, किं तु जगत्परिणामक्रमसिद्धा इत्यधुनातनाः पाश्चात्याविपाश्चितस्सप्रमाणं निगदन्ति । सचेतनपरिणामोऽचेतनपरिणाम इति परिणामो द्विधा । आ चक्षुरगोचरात्क्रिमेरा

श्रीमन्महाराज श्री कृष्णराजेन्द्र ओडेयर् वहदूर्,
जि.सि.एस्.ऐ., जि.बि.इ.

To face page 168.

च मनुष्यात् यावत्यः प्राणिजातयो वर्तन्ते तास्सर्वाः क्रमेण पूर्वपूर्वावस्था स्वननुकूलान्यनुपयुक्तानि चाङ्गान्युत्तरोत्तरावस्थासु स्वयं क्षयोन्मुखानि कुर्वाणाः स्वयोगक्षेमायानुकूलानि तु पुनःपुनरुपयुञ्जन्त्योऽन्ते निजरूपावयवाकारेषु अन्यथा परिणता भूत्वा पशुपक्षिमृगमनुष्याकारान् प्रपद्यन्ते। अचेतनमपि क्वचिच्चेतनप्रेरणां विना क्वचिच्चेतनप्रेरणाधीनव्यापारेण रूपाकारावयवेष्वन्यथैव क्रमात्परिणमन्ति। तथा परिणतेषु वस्तुषु भाषाऽप्येकं परिणामनिदर्शनमिति पाश्चात्यविद्वद्भिर्भाषातन्त्रे स प्रपञ्चं जिज्ञासितम्। यत्र शास्त्रे भाषोत्पत्तिस्थितिलया जिज्ञास्यन्ते तद्भाषातन्त्रमित्यत्र व्यवह्रियते।

भाषाभेदः

भाषा द्विविधा वर्तते अव्यक्ता व्यक्ता चेति। अव्यक्ता तु आभ्यन्तरा परा पश्यन्ती मध्यमेति त्रिधा पुरातनैरार्यविद्वद्भिर्विभक्ता विद्यते। या पुनरव्यक्तवर्णा वर्णकदम्बात्मकपदोच्चारणाद्वैखरीनामकात्प्राक् सूक्ष्मावस्था वर्तते सा परेत्युच्यते। या पुनस्तत्तद्वर्णव्यञ्जनाय तदनुकूलस्थानप्रयत्नान्निरीक्षमाणाऽन्तरेव प्रसरति सा पश्यन्तीत्युच्यते। या पुनर्वर्णव्यक्तेः प्रागीषद्विकासरमणीया सा मध्यमेत्याख्यायते। एतादृशाभ्यन्तरवाग्विकाससहकारिणां कारणानां समविषमभाववशात् व्यक्तवैखरीवाग्विकासे सौष्ठवासौष्ठवदोषाः स्वरव्यञ्जनव्यत्ययविपर्यासविनिमयाश्च प्रायेण जायन्ते। बालाः खलु तातं तादेति आत्मानं अत्तेत्यप्पेति वा वदन्ति। तदित्थं भाषायां शारीरदोषाः बुद्धिदोषाश्च प्रसरन्तीति बाढं वक्तुं शक्यते॥

आभ्यन्तरभाषाजनककारणानि देशकालाहारादिभेदवशात्प्रतिजनं भिद्यन्ते। कारणभेदात्कार्यभेदो जायते। यत्केचन दन्त्यं सकार-

मुच्चारयितुमशक्तास्तालव्यं शकारमेवोच्चरन्ति । तत्राभ्यन्तरभाषाजनक-कारणेष्वन्यतमवैषम्यमेव कारणमिति न कोऽपि सन्देग्धि ।

भाषोत्पत्तिः.

भाषोत्पत्तौ सङ्केतोऽनुकरणं कामक्रोधभयहर्षादिभावानुभवकाले स्वयमनुभवितृमुखाद्बहिर्निस्सरन्तश्च शब्दा निदानमिति सयुक्तिकं शक्यते प्रतिपादयितुम्—अजेनाखादितां लतां जना अजत्यक्ता लतेति वदन्ति अतोऽस्या लताया अजत्यक्तेति (आडुमुट्टद गिड)नाम सङ्केतितं भवति । 'का' 'का' इति शब्दं कुर्वतां वायसानां तद्ध्वन्यनुकृतिरूपं काक इत्येव नाम कृतं दृश्यते. हर्षाद्धसतां जनानां वदनाद्धस् हस् इति निस्सरन्तं शब्दं श्रुत्वा हासस्य हास इत्येव नाम कृतं दृश्यते । तदित्थं वस्त्वाकाररूपगुणाद्यन्यतमार्थबोधकाश्शब्दाः अनु-करणशब्दाः तत्तद्वस्तुगुणक्रियासन्दर्शनजातानां कामक्रोधभयहर्षा-दीनां द्योतकाश्च शब्दा भाषाया मूलमिति सिद्धान्तः ॥

तादित्थं सञ्जाताश्शब्दाः प्रथमं केवलं वस्तुद्योतकाः गुणबोधकाः क्रियावाचिनश्च अवर्तन्त । कालक्रमेण युष्मदस्मद्बुद्धिस्थार्थबोधकाश्शब्दाः 'त्वम्' अहम्, 'सः' इति 'त्वत्' मत्, 'तत्' इति वा अङ्गाभि-नयसमकालमुच्चारिताः मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषार्थेषु रूढास्समभवन् । यदैते पुरुषभेदबोधकाश्शब्दाः समजायन्त तदा पुरुषभेदेन क्रियाभेदद्योतनाय प्रवृत्तिरुदभवत् । यदा प्रथमपुरुषसस्य गमनक्रियाया द्योतनेप्सा जाता तदा तच्छब्दं 'ति' इति कृत्वा गमनार्थकयाधातुना साकं, या+ति इत्युच्चारि-तः 'स गच्छति' इत्यर्थे कृतप्रयोग आसीत्. गच्छतीत्यस्य तद्गमनमित्ये वार्थः। एवं कुरु+ध्वम् इत्यत्र ध्वशब्दः त्वम्शब्दान्नान्यः. कुरुध्वमित्यस्य त्वत्करणमित्येवार्थः।पश्यामीत्यत्रापि मिशब्दोऽस्मच्छब्दविकार एव।पश्या-

मीत्यस्य मम दर्शनमित्यर्थः । तिङ्प्रत्यया नवापि तद्युष्मदस्मच्छब्दविकृतय एव । एवमेव कालभेदादिद्योतनाय द्विर्भावादयः कृताः दृश्यन्ते । तत्तदर्थे रूढानां पुरुषत्रयबोधकेष्वन्यतमेन शब्देन साकं सङ्कलनया भाषा जातेति वक्तुं शक्यते ।

नदी+जल+स्नान+करो+मि इत्युच्चारिते नद्या जले स्नानं करोमीत्यर्थं को वा वेत्तुं न शक्नोति? बहु+पुरुष+कुर्व+ते इत्युक्ते बहुपुरुषाः कुर्वते इत्यर्थं, बहु+पुरुष+कुर्+म इत्युक्ते वयं बहवः पुरुषाः कुर्म इत्यर्थं वा पुरुषभेदेन तच्छब्दास्मच्छब्दसान्निध्यवशात्को वा वेत्तुं न शक्नोति?

वस्तुतः केषांचिदारण्यकानामनागरकजनानां भाषासु विभक्तिप्रत्यया न सन्त्येव । ते हि तत्तदर्थबोधकशब्दानां सम्मेलनेनैव विना विभक्तिप्रत्ययान् समासावयवपदेष्विव औचित्यानुरोधेन वाक्यार्थबोधं जनयन्ति ॥

संस्कृते भूतकालद्योतनाय धातोरभ्यासः क्रियते । न हि धातोः द्विरुक्तिः भूतकालमभिधत्ते । तत्र धातुद्विरुक्तेस्सङ्केतः कृत इति ज्ञायते । युष्मदस्मत्तच्छब्दसान्निध्यवशात धातवः भिन्नपुरुषां क्रियां द्योतयन्तीत्यत्र भाषान्तरे निदर्शनं वर्तते । कर्णाटकभाषायां हि 'अवनु अदु अवळु' इति लिङ्गत्रये तच्छब्दः प्रयुज्यते । एतान् शब्दान् धातुना सम्मेल्य 'होगुवनु', होगुवदु, होगुवळु' इति धातुसर्वनामसमासेन लिङ्गभेदं पुरुषभेदं च कर्णाटा बोधयन्यि । एतेन च भाषा पुरुषतन्त्रा न तु देवतन्त्रेति सिद्धम् ।

भाषासन्ततिः.

आभ्यन्तरभाषाजनककारणानि प्रत्युच्चारयितृजनं भिद्यन्ते । कारणभेदाच्चोच्चारितशब्देषु वर्णव्यत्ययादिदोषास्सञ्जायन्ते । वर्णव्यत्यय-

वर्णलोपवर्णागमस्वरभेदरूपभेदादिकारणादेकैव भाषा गिरिशिखरान्निस्सरन्ती प्रस्तरप्रहता सरिदिव शाखोपशाखा प्रवहति। शाखाभूताश्च भाषा मातृभाषातो भिद्यमाना अपि परस्परसाम्यं मातृसाम्यं च न जहाति। भाषाणां परस्पर साम्यं दृष्ट्वा तासां एकमातृप्रसूतत्वमनुमातुं वयं शक्नुमः। भाषाणां च परस्पर साम्यं न कतिपयशब्दमात्रनिष्ठं ग्राह्यं, न हि संस्कृतशब्दप्रायाऽपि कर्णाटभाषा संस्कृतभाषाया दुहितेति वक्तुं शक्यते। यासु तु भाषासु समानार्था यत्किंचित्समानरूपाश्चानेके धातवस्सर्वनामशब्दाः सुप्तिङ्प्रत्ययाः आबालवृद्धं प्रतिगृहं प्रयुज्यमानानि बन्धुनामानि समानरूपाणि च दृश्यन्ते, ता एवैकमातृप्रसूता इति मन्तव्यम्। तदित्थं यासां भाषाणां धातुसर्वनामसुप्तिङ्प्रत्ययेषु परस्परसाम्यं निस्सन्देहं दृश्यते, तास्सोदर्यः समानमातृकाः सपिण्डा सगोत्रा इति वा व्यवहारार्थमत्राभिधीयन्ते। परस्परसाम्यपर्यालोचनया द्राविडभाषागोत्रमेकं आर्यभाषागोत्रमन्यत् सेमिटिक्भाषागोत्रमपरमिति पाश्चात्यविद्वांसः सप्रमाणं वदन्ति॥

(१) तमिळ् कर्णाट तेलुगु मलयालभाषाः द्राविडभाषागोत्रापत्यानि.

(२) हिब्रु अरेबिक् बाबिलोनियन् भाषाः सेमिटिक्गोत्रप्रविष्टाः।

(३) संस्कृत झेंड् ग्रीक् लाटिन् जर्मन् इंग्लीष् गाथिक् स्लवानिक् केल्टिक्प्रभृतिभाषाः आर्यभाषागोत्रप्रविष्टाः। प्राकृत मागधीशौरसेनी महाराष्ट्र्यादिभाषाश्च आर्यमातृभाषाप्रसूतय इति निर्णेतुं शक्यते। न हि "दअमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमायिं ओदंसअंदि अज्जन्स पुत्तो आअदो। शालाहणस्स रण्णो रट्ठम्" इति

प्राकृतभाषावाक्यानि दयमानाः प्रमदाश्शिरीषकुसुमान्यवंतसयन्ति, आर्यस्य पुत्र आगतः, शालिवाहनस्य राज्ञो राष्ट्रमिति, संस्कृत-वाक्यानां रूपान्तराण्यपि संस्कृतभाषासापिण्ड्यं विजहति ।

संस्कृतशब्दा एव यथाविधि लोपादेशागमेषु कृतेषु प्राकृतशब्दा-त्मना परिणमन्तीति केचन मन्यन्ते । नैवमेतत्—न हि प्राकृतादिभाषाः विद्वद्भिः गूढलिपिरिव परप्रतारणाय कल्पिताः । विद्वद्भिः सिद्धाना-मेव शब्दानां व्युत्पत्तिप्रदर्शनाय व्याकरणशास्त्रं प्राकृते संस्कृते च कृतम् । न तु जनानां व्यवहारसौकर्याय शब्दा भाषा वा वैया-करणैः कल्पिताः । यथा स्मृतयः महाजनानुगृहीतान्धर्माचारसमा-यान्केवलं बोधयन्ति, न तु तान्कल्पयन्ति, तथैव व्याकरणशास्त्रा-ण्यपि व्यवहारार्हाणि शब्दरूपाणि वाक्यरूपाणि च बोधयन्ति न तु कल्पयन्ति ॥

पुरा हि एकभाषाव्यवहारिणामपि राजकोपात् परस्परद्वेषाद्वा परस्परसंसर्गं त्यक्त्वा विभिन्नदेशमधिवसतां जनानां भाषा वर्णव्य-त्ययादिकारणात् बहुधा भिन्ना समभवदिति ज्ञायते । देशभेदा देव हेतोः महाराष्ट्र मागधी शौरसेनी घौर्जरीति बह्व्यः भाषास्सम भवन्निति तत्तन्नाम्नैव ज्ञायते । संस्कृतभाषायामपि वैदिकी लौकिकीति द्वैविध्यं दृश्यते । संस्कृतायां लौकिकभाषायामपि अनेके भेदास्समर्वत न्तेति पाणिनिव्याकरणादेव ज्ञायते । देवा इतीति केचित्, देवायितीति चान्ये व्याहरन्निति 'लोपश्शाकल्यस्ये' इति सूत्रादेवावगम्यते । तथा च वैयाकरणा इदं रूपं साधु, नेदं रूपं साध्विति न स्वाभिप्रायेण विधि-निषेधशास्त्राण्यकुर्वन्, अपितु महाजनानुगृहीतानां शब्दानां साधुतामत-थाविधानामसाधुतां च दर्शयन्तश्शास्त्राणि व्यधुरिति स्पष्टं ज्ञायते ॥

पाणिन्यादिकृतव्याकरणानियमात् संस्कृतभाषा निगळवद्धपादा

चीनयुवतिरिव इतस्ततो वा स्वैरं चलितुमशक्नुवन्ती न वृद्धि मद्यापि लभते। वृद्धिर्हि विकारः। नियतरूपस्य न कदापि विकारस्सम्भवति। नियरूपं हि संस्कृतमासीत्। अतश्च तद्विद्वत्स्वेवाधिष्ठानं लब्ध्वा स्वस्वरूपे एव तिष्ठति। पाणिन्यादिभ्यो नियन्तृभ्यः प्राक् संस्कृतभाषा स्वैरमुच्छृङ्खला जनरसनारङ्गे नृत्यन्ती बहुविधानि रूपाणि बिभ्रती मनोहारिणी चकास्ति स्म। तस्या एकैकं रूपमेकैकस्मिन् जनपदेऽद्याप्यादरातिशयेन राक्षितं दृश्यते। तादृशरूपाण्येव भाषान्तराणि—ग्रीक् लाटिन् जर्मन् इंग्लिष् फ्रेंड् इत्याद्यभिधानान्यद्याप्युपलभ्यन्ते। तासां सगोत्राणां भाषाणां वर्णव्यत्ययादिनिमित्तानीदानीं जिज्ञासामहे॥

तत्रोदाहरणम्.

ग्रीक् भाषा हि संस्कृतसापिण्डा इत्युक्तम्। संस्कृते नभस् इति शब्दः ग्रीक्भाषायां नेफोस् इति दृश्शते। भ्रातर् शब्दः फ्रतोर् इति दृश्यते. भजतीति शब्दः फगेन् इति, धर्षतीति शब्दः थर्सोस् इति, मधु शब्दः मेथु इति च दृश्यते। अत्र सर्वत्र वर्गचतुर्थः वर्गद्वितीयरूपेण परिणतः इति बाढं ज्ञायते। अकारश्चौकारात्मना परिणत इति चावगम्यते। समानमातृभाषामेव व्यवहरन्तो ग्रीक्जनाः यदा भरतखण्डमिदानीमधितिष्ठतामार्याणामादिपुरुषैर्बन्धुभिस्साकं कुत्र चिद्देशे चिरानुवृत्तं संवासं त्यक्त्वा कुताश्चित्कारणाद्देशान्तरमायासिषुः, अन्ये च तदानीमन्यदा वा भरतखण्डमगमन्, तदा ते देशकालाहारभेदकृतादान्तरभाषाजनककारणवैकल्यात् वर्गचतुर्थस्थानेषु वर्गद्वितीयमकारस्थाने च ओकारमुदचरन्निति वक्तुं न कोऽपि सन्देग्धि॥

एवमेव संस्कृते भरतीति शब्दः लाटिन्भाषायां फेरो इति, भवतीति शब्दः फूअम् फूतुरस् इतिच, धूम इति शब्दः फूमस् इति, धयतीति शब्दः फेलिति, धेना शब्दः फेमिना इति च दृश्यते, अत्रापि वर्गचतुर्थः वर्गद्वितीयात्मना परिणत इति स्पष्ट ज्ञायते। किं च धस्थाने औष्ठ्यः फः कृत इति ज्ञायते ॥

एवमेव तुभ्यम् इति शब्दः लाटिन्भाषायां तिबि इति रुधिरशब्दः रुब्रोस् इति, इह (इध) इति शब्दः इबि इति, नभस् शशब्दः नेब्यूल् इति च दृश्यते। अत्र वर्गचतुर्थस्थाने प्रथमं कृतः वर्गद्वितियः वर्गतृतीयात्मनाऽन्ते परिणत इति ज्ञायते। अतश्च इहेत्यर्थे संस्कृतभाषायां पुरा इध इत्यासीदिति, स च लाटिन्भाषायां फात्मना परिणम्य क्रमेण वर्गतृतीयात्मना च परिणत इति ज्ञायते ॥

किं च संस्कृतद्वारशब्दः लाटिन्भाषायां फोरस् इति, दृढशब्दः फोर्टिस् इति, बन्ध शब्दः फण्ड इति च दृश्यते, अतश्च संस्कृते द्वारदृढबन्ध शब्देषु आद्यक्षरैः वर्गचतुर्थैरेव भवितव्यम् इत्यूह्यते। यतः अभांत्सीत्, बन्धेर्लुङि भकारो दृश्यते, ततः बन्धेरादिवर्णः भकार आसीदित्यूहा सप्रमाणेति वदन्ति ॥

किं च गृध्, बुध्, बन्ध्, दभ्, दह् इत्यादिषु धातुषु आद्यक्षरं वर्गचतुर्थमासीदिति ज्ञायते. अत एव अभौत्सीत् बुद्धेर्लुङि, अधक् इति दहेर्वैदिके लुङि च वर्गचतुर्थो दृश्यते इति। संस्कृते वर्गचतुर्थः ग्रीक्लांटिन्भाषयोः वर्ग द्वितीयरूपेण इंग्लीष् जर्मन्भाषयोः वर्ग तृतीयरूपेण च दृश्यते.

संस्कृते भ्रातर् शब्दः ग्रीक्लाटिन्भाषयोः फ्रतोर् इति जर्मन्निंग्लीष्भाषयोः ब्रदर् इति दृश्यते. अतश्च जर्मन्निंग्लीष्भाषयोः ग्रीड् (आशा) बीटन्, बैन्डन् (बद्ध) इत्याशाबन्धार्थकयोश्शब्दयोः वर्ग

तृतीयो यस्माद्दृश्यते तस्माद्धेतोः गृध् बन्ध्धात्वोः रूपे मातृभाषायां घृध् भन्द् इति वर्गचतुर्थ आसीदिति । अतश्च संस्कृतग्रीक्लाटिनादि भाषाणां अन्या मातृभाषा समासीदिति ज्ञायते इति विदुषां सिद्धान्तः॥

संस्कृते विद्यमानाः त्वं, त्रि, मित्र, चत्वार इति शब्दाः अवेस्थापरनाम झेन्ड् भाषायां थ्वं, थ्रि, मिथ्र, चथ्वार इति श्रूयन्ते. अतस्संस्कृते वर्गप्रथमः झेन्ड्भाषायां वर्गद्वितीयात्मना परिणत इति स्पष्टम्. संस्कृते सप्त, सत्य, सिन्धु इति शब्दाः तस्यामेव झेन्ड् भाषायां हप्त, हैथ्य, हिन्दु, इति दृश्यन्ते. ग्रीक्भाषायामपि सप्तेति शब्दः हेप्तेति सदस् शब्दः हेदस् इति च दृश्यते. अतस्संस्कृत सकारः झेन्ड्ग्रीक्भाषयोः हकारात्मना परिणत इति स्पष्टम्.

अधोदर्शितशब्दानां भाषासु रूपान्तराणि परीक्षितव्यानि.

संस्कृत.	ग्रीक्.	लाटिन्.	गाथिक्.	जर्मन्.	इंग्लीष्.
पशुः	....	फेपस्	फैहु	बिच्	फी
नपात्	....	नेफोस्	....	नेफे	नेफ्यू
तृणम्	....	....	थार्नस्	डारून्	थारन्
वर्तते	....	वर्टो	वैर्थन्	वर्डन्	....
त्रयः	....	त्रेस्	थ्रिस्	ड्रि	त्रि
शुनः	कुनोस्	....	हुन्ड्स्	हुंड्	हौंड्
दिशति	दीक्नुमि	....	गतैहन्	टीगेन् स	....
कः	....	क्वोड्	ह्वस्	वस्	व्हाट्
फेन	....	फम्	फीम्	....	फोम्
दश	....	देकेम्	तैहुन्	त्सेह्	....
जानु	....	गोनु	क्नयु	क्नी	क्नी

संस्कृत.	ग्रीक्.	लांटिन्.	गाथिक्.	जर्मन्.	इग्लीष्.
अज्रः	....	अग्रोस्	अक्स्	....	एकर्
युगम्	....	जुगोन्	जुक्	जोच्	योक्
भरामि	फेरिन्	....	बैरेन्	....	बेर्
हिंसः	....	केन्	गान्स्	....	गूस्
वहामि	....	वेहो	गविगन्	....	वेन्ह् (व्हे)

नियमाः.

पूर्वोक्तशब्दरूपपरीक्षया इदं सिद्ध्यति.

I. संस्कृतशब्देषु दृश्यमानाः वर्गचतुर्था ग्रीक्लाटिन्भाषयोः वर्ग द्वितीयात्मना गाधिक् जर्मन्निंग्लीष् भाषासु वर्गतृतीयात्मना संस्कृतशब्देषु दृश्यमानाः वर्गप्रथमाः गाधिक्जर्मन्निंग्लीष्भाषासु वर्गद्वितीयात्मना च परिणताः इति । किंच संस्कृतशकारः इतर भाषासु ककारात्मना हकारः गकारात्मना च परिणत इति च ज्ञायते. अयं च नियमः ग्रिम्नाम्ना विदुषा दृष्ट इति प्रथमो ग्रिम्नियम इति पाश्चात्या वदन्ति.

II. किं च गाधिक्भाषायां दृष्टाः प, त, क, वर्णाः जर्मन्भाषायां फ, थ, ख (च) वर्णा भवन्ति. गाथिक्दृष्टाः फ, थ, ख वर्णाः फ, ट्ज चवर्णात्मना भवन्ति. अथ द्वितीयो ग्रिम्नियमः.

एतन्नियमयोरुदाहरणानि

संस्कृत.	ग्रीक्.	गाथिक्.
पिता	पतेर्	फादर्
भ्राता	फ्रतेर्	ब्रदर्

अत्र ग्रिम्नियमानुसारेण संस्कृतवर्गप्रथमः ग्रीक्भाषायां प्रथम एव दृश्यते. वर्गचतुर्थस्तु वर्गद्वितीयात्मना परिणतो दृश्यते.

संस्कृतवर्गप्रथमाः गाथिक्भाषायां वर्गद्वितीया जाताः. यद्येवं फादर् ब्रदर् इति वर्गतृतीयाः कथमिति विचिकित्सा जायते. अत्रापि वर्गद्वितयेन भाव्यं खलु. अत एतन्निष्कर्षाय वर्नर् नामा अपरो विद्वान् नियममन्यं दृष्टवान्. स चेत्थं वर्तते.

III. शब्दानामन्ते मध्ये वा श्रूयमाणाः वर्गद्वितीयाः वर्गतृतीयास्स्युर्यदि तेषां शब्दानामादिरुदात्तो न भवतीति.

फादर् ब्रदर् इत्यादिषु द्वितीयस्स्वरः उदात्त इति संस्कृत शब्दयोः दृष्टः वर्गप्रथमस्तकारः द्वितीयो भूत्वा क्रमेण तृतीय दकारात्मना परिणत इत्युदाहरणसमन्वयः.

स्वरव्यत्यणस्तूदाहरणेभ्यस्स्पष्टं ज्ञायते.

संस्कृत.	लाटिन्.	ग्रीक्.	संस्कृत.	लाटिन्.	ग्रीक्.
अविः	ओविस्	ओयिस्	भरामि	फेरो	फेरो
अष्टौ	ओक्टो	ओक्टो	भरन्ति	....	फेरोन्ति
कः	क्वोड्	पोथेन्	अहम्	एगो	हेगो
भरन्ति	....	फेरोसि	अस्ति	एस्ति	....
तत्	इस्टुद्	तो	ददर्श	....	देदोर्को
वृकः	....	लुकोस्			

अत्र अकारः क्वचिदेकारात्मना क्वचिदोकारात्मना च पारिणतो दृश्यते.

सं.	ग्री.	सं.	ग्री.
अजः	अगो	अनिति	अनिमोस्
चतुरश्र	अक्रोस्	अश्मन्	अक्मोन्

एषूदाहरणेषु अकारः क्वचिदकाररूपेणैव दृश्यते. अतश्च संस्कृताकारः क्वचिदकारात्मना क्वचिदेकारात्मना क्व चिदोकारात्मना च पारिणत इति ज्ञायते.

एतेन पुरा संस्कृतस्य मातृभाषायां अकारः, ह्रस्वः एकारः, ह्रस्वः ओकारश्चासन्, संस्कृते तु एतत्स्वरत्रयमपि ह्रस्वाकाररूपेणैव परिणतमासीत्. ग्रीक्लाटिन्भाषासु तु एतत्त्रयमपि पृथक्स्वस्वरूपेण रक्षितं वर्तते इति। आकारोप्येवमेव—

सं.	ग्री.	सं.	ग्री.	सं	ग्री.
प्रातः	प्लेतो	मातर्	मातेर्	द्वा	दुओ
मास्	मेन्	ददाति	देदोसि		

तथा च आकारः एकारात्मना ओकारात्मना आकारात्मना च दृश्यते.

ग्रीक्भाषायां पदान्ते न्, स्, र्, वर्णेभ्य अन्यानि व्यञ्जनानि लुप्यन्ते.

संस्कृत.	ग्रीक्.
अभरत्	एफेरो
अभरन्	एफेरोन्

१. इदमत्र बोध्यं—यद्ध्यर्यक्षः, सुद्ध्युपास्यः इति सन्धौ यणादेशः श्वान इति प्रथमाबहुवचने सम्प्रसारणाभावः शुन इति द्वितीयाबहुवचने सम्प्रसारणाविधिः तत्सर्वं पदसंहितोच्चारणकाले-स्वरव्यत्ययस्योदाहरणम्। उच्चारणानुरोधी विधिः न तु विध्यनुरोध्युच्चारणमिति. देशकालाहारादिषु व्यत्ययेन ताल्वादिवर्णोच्चारणस्थानेषु व्यत्ययो जायते, तेन च उच्चारणव्यत्यय इति.

२. उदात्तादिस्वरव्यत्ययेन स्वरवर्णेषु व्यत्ययो भवतिः

सं.	ग्री.	ला.
एमि	इवः	इमः
आप्नोति	आप्नुतः	आप्नुवन्ति
ददर्श	ददृशतुः	ददृशुः

अत्र द्विवचनबहुवचनेषु उदात्तः अन्ते उपान्ते वा भवतीत्यतः एकारं रेफं च हित्वा इकारः ऋकारश्चोच्चार्यते ।

३. क्वचिच्चोच्चारणे सौकर्याय पूर्वसवर्णः परसवर्णोवा क्रियते— यथा स्तृणोतीत्यत्र दन्त्यनकारस्थाने पूर्वर्कारसवर्णः मूर्धन्यो णकार उच्चार्यते. श्वशुरशब्दे आदिसकारेऽपि स्वोत्तरतालव्यशकारसाम्यात् आदावपि तालव्यश्शकार उच्चार्यते. श्वशुरशब्दः आदिसकार इति लाटिन्भाषायां सोसर्शब्दे सकारदर्शनात्-ज्ञायते. ग्रीक्भाषायां हेकुरोस् इति सकारस्थानिकहकारदर्शनाच्चेदं दृढीक्रियते.

४. क चिच्च समानवर्णद्वयसंयुते शब्दे उच्चारणसौकर्याय पूर्ववर्णलोपो वा वर्णान्तरादेशो वा क्रियते. यथा संस्कृते भ्रग्रशब्दः ग्रीभ्क्भाषायां फ्रत्रियेतिपरिणतो दृश्यते. उभयत्रापि आदिरेफलोपेन वध्रमिति फत्रियेति च प्रयुक्तं दृश्यते. एवमेव स्थाधातोर्लिटि स्थस्थौ=थस्थौ इति रूपे सम्भवत्यपि थस्यस्थाने तकारं कृत्वा तस्थावित्युच्चार्यते.

५. क चित्पादादौ अकाराद्यन्यतमस्स्वरो निक्षिप्यते, पदादौ र्, न्, म्, ओवर्णेषु सत्सु. यथा.—रुधिरमिति संस्कृतशब्दः ग्रीक्भाषायां एरुथ्रोस् इति दृश्यते. तथा नृशब्दः अनेरितिदृश्याते. स्कूलित्याङ्गलेयशब्दः इस्कूलिति जनैरुच्चार्यते.

६. संयुक्तवर्णमध्ये क चिदुच्चारणसौकर्याय स्वरो निवेश्यते. यथा इन्द्रशब्दः इन्दिर इति दर्शतेति शब्दः दरशतेति प्रकारशब्दः परकारेति स्वर्णशब्द सुवर्णेति चोच्चार्यते.

७. क्वचिद्वर्णद्वयमध्ये स्वरं विलोप्य संयुक्ताक्षरं क्रियते—

राजन्+आ=राज्ञा. जगम्+अ+तुः=जग्मतुः

८. क्व चित्समानवर्णादन्यस्मिन्समानवर्णे परे एको लुप्यते--

शेव+वृधः=शेवृधः.   शष्पि+पिञ्जरः=शष्पिञ्जरः

९. क्व चिद्वर्णागमो दृश्यते.

यथा हंस इति.

त इमे विकाराः वार्तिक एव वर्णिताः—

"भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।
गूढोत्मा वर्णविकृतेः वर्णनाशात्पृषोदरः" ॥ इति ॥

१०. सारूप्यभ्रान्तिरपि क्वचिच्छब्दस्वरूपविकाराय निमित्तं भवति.—

दिवस्पतिशब्दसारूप्यबुद्ध्या वनस्पतिः ऋतस्पतिः रथस्पति-रित्यादयःशब्दा प्रयुक्ताः दृश्यन्ते.

इन्द्राग्नीशब्दसारूप्यदृष्ट्या इन्द्रावरुणौ इन्द्रामरुतौ इति च प्रयोगो वर्तते.

देवीशब्दात्तृतीयायां देव्या इति भवति. एवं प्रियाशब्दात् तृतीयाविभक्तौ टापि प्रिया+आ=प्रिया इत्येव भवति ।तथापि प्रियया इति प्रयोगः दृश्यते. वेदे दक्षिणा गुहा इति तृतीया-विभक्तौ प्रयोगो दृश्यते. पितुः इति षष्ठ्यन्तसारूप्यबुद्ध्या पत्युः सख्युः इति शब्दप्रयोगः कृतः । एवं पित्रे सादृश्यात् पत्ये सख्ये इति प्रयोगः.

क्वचित्–अत्यन्तसाम्यम्.

अथेदानीं संस्कृतझेंड्भाषयोः परस्परसाम्यं विशिष्य प्रदर्श्यते—

१. नकारमकाराभ्यां प्राक् संस्कृते श्रूयमाण अकारः झेंड्भाषायां ह्रस्वः एकारः भवति ; क्वचित् इकारो भवति.

(१) सन्तं=हेन्तेम्.   उपमं=उपेमेम्.   अहं=अझेम्.

(२) यं=यिम्.   वाचं=वाचिम्.   द्रुहं=द्रुसिम्.

२. यकारात्परतः ह्रस्वः एकारो भवति.—

रोचयति=रोचयेति. अयानि=अयेनि. यज्ञः=येश्न.

३. क्वचिद्ध्रस्वः दीर्घो वा ओकारो भवति.

(१) वसु=वोहु. मक्षु=मोसु.

(२) धामसु=दामोहु; अत्र दीर्घः.

४. ऋकारः एर्, अर्, इति वा श्रूयते.—

कृणोति केरेणोति. मृत्युः=मेरेथ्युस्.

५. संस्कृते इर्, उर् इति, वर्णाः अर्, एर् इति श्रूयन्ते.

हिरण्यस्य=झरण्येहे. गिरिः=गरिस्.

६. एकारः अए ओइ इति, ओकारः अओ, एउ इति दृश्येते.

७. (१) संयुक्तरेफात्प्राक् स्वरो निवेश्यते.

(२) पदे रेफान्ते, रेफोत्तरं स्वरो निवेश्यते.—

अक्र=वहेद्र, नप्तृ=नफेद्र

अन्तर्=अन्तरे; स्वर्=ह्वरे

८. क चिद्वर्गप्रथमाः वर्गद्वितीया भवन्ति.

क्रतुः = ह्वमस्. क्षत्रं = हुश्रम्.
स

स्वप्नं = ह्वफ्नेम्. सत्य = हश्र्यो.

प्रोक्त = फ्रोह्तो. द्रप्सः = द्रफ्सो.

९. क चिद्वर्गचतुर्थाः वर्गतृतीया भवन्ति.

भ्राता = ब्रात; भ्यस् = ब्य.

उभाभ्यां = उबोयिब्य. मधु = मदु.

१०. संस्कृतहकारः जकारो भवति.

हन्तारं = जन्तरेम्. अर्हति = अरेजति. द्रुहं=द्रुजिम्

११. संस्कृतश्वः स्पः भवतिः.

विश्वं = विस्पेम् अश्वः = अस्पो श्वेतं = स्पेयितेम्

१२. क्वचित् हकारः जकारश्च झकारः भवति.

जात = झात. यजते = यझते.

हस्त = झस्त. अहं = अझेम्.

१३. सकारः हकारात्मना ज्ञः श्चात्मना च परिणमति.

कस्मै = कश्चै यज्ञः = यश्नो

सुबन्तप्रक्रिया सप्तविभक्तिषु चेत्थं दृश्यते.

गिरिः = गरिस्.	दाता = दात.	यज्ञः=यश्नो.	
गीरस्	दात	यश्नो यश्नाहो	
गरिम्	दातरेम्	यश्नेम्	यश्ना
गरी	दाथ्र	श्नया	यश्नैस्
गरोयिर्	दाथ्रे	यश्नायि	यश्नेब्यो
गरोयिस्	दाथ्रत	यश्नाहे	यश्ननम्
गरा (गिरौ)	दाथ्रो	यश्ने	यश्नेसु
	दातरे	यश्न (सम्बुद्धौ)	

अहं=अझेम्.	त्व=तूम्.
अझेम्	तुम्
मन्	तु
मा	थ्वाम् थ्वा—इत्यादि.
मे	
मत्	
मन वाएम्, नो.	

इदानीं पार्सिनाम्ना ये प्रसिद्धा जना भरतखण्डे वर्तंते तेषां पुरातनानां भाषा झेंड्नाम्ना अवेस्थानाम्ना च प्रसिद्धा समासीत्. तस्यां भाषायां यानि यज्ञक्रियोपयुक्तानि सूक्तानि वर्तन्ते तानि वेदसूक्त सदृशानि दृश्यन्ते. कानि चित्तानि सूक्तान्यत्रोदाहरिष्यन्ते.

इदं संस्कृते पठ्यते.

(१) तें अमवेन्तें यझतें ।	(१) तं अमवन्तं यजतं
सूरें दामोहु सेविस्तेम्	सूरं धामसु सविष्ठं
मिथ्रें यझै झोथ्राब्यो	मित्रं यजै होत्राभ्यः

(२) यिमहे क्षथ्रे औवेंहे
नोयित् अओतें अन्ह नोयित् गरेमेम्
नोयित् झौर्व अन्ह नोयित् मेरेथ्युस्.
नोयित् अरस्को देयिवो दातो
पञ्चदश फ्रचारोयि थे पित पुथ्रश्च रोदे स्व कतराश्चित्
यवत क्षयोयित् ह्व थ्वो यिमो
विवं हुतो पुथ्रो.

इदं संस्कृते—

(२) यमस्य क्षत्रे और्वसे
न शीतं आसीत् न घर्मः
न जरा आसीत् न मृत्युः
न ईर्ष्या देवदत्ता
पञ्चदश प्रचरतः
पिता पुत्रश्च रोदयेष्वा कतराश्चित्
यावदक्षियात् स्वध्वा यमः विवस्वतः पुत्रः.

अत्र क्षत्रे = राज्ये ; और्वसे = श्रेष्ठे ; पञ्चदश = पञ्चदशवर्ष-स्थानीयः; प्रचरतः = सञ्चरतः ; रोदयेषु = अकृतिषु ; आ = समन्तात् स्वध्वा = सुमार्गः ; अक्षियत् = अवसत् इत्यर्थः.

———

तदित्थं झेंड् इति अवस्थेति च प्रसिद्धा पार्सि जनानां पुरातनेषु कृतप्रचारा भाषा संस्कृतसगोत्रेति बाढं ज्ञायते. पार्सिजनपुरातनानां देवपूजोपयुक्तानि सूक्तानि वेदभाषा समानानीति स्पष्टं ज्ञायते.

अथेदानीं पूर्वं प्रतिपादितं संस्कृतग्रीकूलाटिन्भाषाणां परस्पर साम्यं न काचित्कम्, अपि तु सम्पूर्णमिति विशदयितुं यत्नः क्रियते. तासां परस्परसाम्यं सर्वनामशब्देषु विशदीभवति.—

सं.	ग्री.	ल्या.	सं.	ग्री.	ल्या.
अहम्	एगो	एगो	सः	ओ	इस्टे
माम्	मे	मिहि	तम्	तोन्	इस्टुम्
मह्यम्	मायि	मिस्	तस्य	तायिओ	इस्टियुस्
त्वम्	सु	तुम्	तस्मात्	तोदे	इस्टो
त्वाम्	से	ते			
ते	सायि / तायि	तिबि	तस्मिन्	पायि / तेयिदे	इस्टात्

———

सङ्ख्यावाचकशब्देषु चेत्थं साम्यं दृश्यते.

द्वौ	दुओ	दुओ
त्रयः	त्रिस्	त्रेस्

सं.	ग्री.	ल्या.	सं.	ग्री.	ल्या.
चत्वारः	तेत्तरेस्	क्वाट्टूर्	अष्ट	हेक्टो	आक्टो
पंच	पेण्डे	क्विंके	नव	ऐन	नोवम्
षट्	डेक्स्	सेक्स्	दश	देक	देकेम्
सप्त	हेप्ट	सेप्टेम्	एकादश	हेन्देक	एन्डेसिम्

विचारक्रमः

कर्णाटभाषा संस्कृतशब्दभूयिष्ठाऽपि सर्वनामशब्देषु सङ्ख्यावाचकशब्देषु च विषयेषु संस्कृतभाषायाः बाढं भिद्यते. यदि कर्णाट भाषा संस्कृतभाषासगोत्रा स्यात् तदा तस्यास्सर्वनामशब्दास्सङ्ख्यावाचकाश्शब्दाश्च संस्कृतसर्वनामसङ्ख्यावाचकशब्दसदृशा एव स्युः। यतो नैवमेतदस्ति ततः कर्णाटभाषा संस्कृतसगोत्रा नेति बाढं वक्तुं शक्यते. ग्रीक् लाटिन् आंग्लेय अवेस्थभाषसु ते शब्दाः संस्कृतशब्द सदृशा वर्तन्ते इति तासां सगोत्रत्वं वक्तुं शक्यते. न केवल मेतेष्वेव शब्देषु तासां परस्परसाम्यमपि तु गृहोपयुक्तेषु बन्धुनामसु पशुमृगनामसु देवादिबोधकशब्देषु च तासां साम्यं वर्तते.

संस्कृत.	अवेस्थ.	ग्रीक्.	लाटिन्.	गाथिक्
पितृ	पितर्	पतर्	पतेर्	फादर्
तात	....	तात, तेत्त	तात	अत्तन्
		अत्त, अप्प	अत्त	
मातृ	मातर्	मेतेर्	मतेर्	मौतर्
सूनु	हुनु	....	....	सुनु

संस्कृत,	अवेस्थ.	ग्रीक्.	लाटिन्,	साथिक्;
दुहितृ	दुग्धर्	दुगतेर्	....	डाटर्
भ्रातृ	ब्रातर्	फ्रातेर्	फ्रेटेर्	ब्रोदर्
स्वसृ	ह्वन्हर्	....	सोरोर्	स्विस्टर्
पितृव्य	....	पत्रोस्	पत्रुस्	फतरो
श्वशुर	ह्वसुर	एकुरोस्	सोसेर्	स्वैह्वान्
श्वश्रू	....	एकुर	सोक्रुस्	स्वैह्वो
जामातृ	झमातर्	गम्ब्रोस्	जेनेर्	....
स्नुषा	स्नुनहार्	न्वोस्	नुरुस्	स्नुर्
देवर	....	दायेर्	लेविर्	ताकोर्
पति	पैति	पोसिस्	पोतिस्	फात्
पत्नी	पत्नि	पोत्निय	....	....
विधवा	वेव	एधोस्	विदुअ	विदुवो
अर्भक	....	अर्पनोस्	आर्वस्	अर्बि
जन	....	गेनोस्	गेनुस्	कुनि
पशु	पसु	पेकुस्	....	फैहु
गो	गवो	बोस्	बोस्	चुओ
श्वन्	स्पन्	कान्	कनिस्	हुन्ड्
अश्व	अस्म	इप्पोस्	एकुस्	एहु
पुत्र	पुत्र	पोलोस्	पुलुस्	प्सल
वृक	वेह्नक	लुकोस्	लुप्रीस्	वुल्फ्
मूष	....	मूस्	मुस्	मूस्
उद्र	....	उद्र	....	ओट्टर्
कोकिल	....	कोक्कूस्	कुकुलस्	कुचुक्

संस्कृतं.	अवेस्थ.	ग्रीक्.	लाटिन्.	गाथिच्.
दम	....	डोमोस्	डोमस्	तिम्रजन्
वास्तु	वान्ह्	अस्तु	....	विस्ट्
पुर्	....	पोलिस्	....	....
पथि	पथी	पतोस्	पोन्स्	फाड्
मधु	मधु	मेधु	....	मेतु
रथ	रथ	रोत	....	राद्
मनस्	मनन्ह्	मेनोस्	मेन्स्	मुन्स्
जानामि	झन्	गिम्नास्को	ग्नोस्को	कन्न्
बोधामि	बुध्	पुन्थनोमै	....	अनबियुदन्
देव	दैव	थियोस्	डियुस्	तिवर्
अग्नि	....	इग्निस्	....	ओग्नि
नक्त	....	नुक्	नाक्स्	नैघ्ट

प्रयोजनम्.

तदित्थं परीक्षायां कृतायां परश्शतानि परस्सहस्राणि च शब्दरूपाणि सादृश्यसूचकानि दृश्यन्ते. अत इदं सिद्ध्यति यद्भरतखण्डनिवासिनामार्याणां पुरातनैस्सकं ग्रीक्लाटिन्जर्मन्नाङ्लैयावेस्थभाषान्यवहारिणां पुरातनाः कुत्र चिदेकस्मिन्देशेऽवसन्. तेषां परस्परं यौनानुबन्धश्चासीत्. कुतश्चित्कारणात्ते भिन्नभिन्नदेशान्प्रापुः तेषामेकापि भाषा वर्णव्यत्ययाद्विभिन्नानेकरूपमावहत्. इति ॥

एतत्सर्वभाषासाधारणशब्दार्थपर्यालोचनया कथं तेऽजीवन्? कथमयुद्ध्यन्त? कथं पत्तनान्यकुर्वन्? लोहेषु कीदृशा लोहाः तैर्ज्ञाता आसन्? देवेज्यादिकं कथं तेऽन्वतिष्ठन्? कीदृशः तदानीं वर्णाश्रम-विभागस्समवर्तत? इत्यादीन् विषयान् निष्कृष्य तेषां चरित्रमपि वर्णयितुं शक्यते.

तदिदं शब्दभाषातन्त्रं पाश्चात्योपज्ञमिदानीमेधमानं[1] वर्तते. तदध्ययनं सप्रयोजनमित्यलम्:

आर्. श्यामशास्त्री.

---

[1] यास्कनिरुक्तसमालोचने भारतीयोपज्ञमित्यपि वक्तुं शक्यते ।

दिवान् सि. रंगाचार्लु, सि.ऐ.इ.

To face page 191

दर्शनमीमांसाविषयसंग्रहः

१ विचारारम्भसमर्थनम्
२ सिद्धान्तपदार्थः
३ विरोधविचारः
४ प्रमाणपरीक्षा
५ प्रमाणप्रतिषेधप्रतिषेधः
६ प्रमाणप्रामाण्यम्
७ दर्शनानि
८ अथावसरः
९ प्रथमः सामरस्योपायः
१० द्वितीयः ,,
११ तृतीयः ,,
१२ तुरीयः ,,
१३ पञ्चमः ,,
१४ वेदः
१५ लोकः
१६ धर्मशक्तिः
१७ सदाचारः
१८ बुद्धिवृत्त्यनुवृत्तिः
१९ एकोद्देश्यत्वम्
२० ख्यातिवादः
२१ निगमनम्

दर्शनमीमांसा.

(१) विचारारम्भसमर्थनम्.

शुद्धा श्रद्धा निदानं भुवि मतविततौ स्वस्वसिद्धान्तरीत्या
स्पर्धा निर्धार्यतेऽद्धा परिमितिरहितग्रन्थसंदर्भकॢप्तौ ।
श्रद्धास्पर्धामयेऽस्मिन् जगति बहुविदां मानसोल्लासहेतोः
सर्वेषां दर्शनानां समुचितसमये सामरस्यं प्रतीमः ॥

न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ [1]

इत्युक्तरीत्या बुद्धेः प्रथमं फलं लोकचारित्रविज्ञानम् । तच्च नैजबुद्धि-विभवेन विवेचनीयमित्यन्यत्राप्युक्तम्—

यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः ।
न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वी पाकरसं यथा ॥ [2]

इति । अपिचास्मिन् विषये बहुभिः बहुधा बहोः कालाद्विचारितेऽपि यतः—

यथालोकं यथावेदं लौकिके वैदिकेऽपि वा ।
यो वक्ता स परिग्राह्यः प्राक्तनोऽद्यतनोऽपि वा ॥ [3]

इत्यभियुक्तोक्तिः स्मृतिपथमधिरोहति ।
यतश्च—इहेदानींतनाः साधवः केचन महामानसा मीमांसका विश्रुत-विविधवृत्तान्तास्तत्त्वदिदृक्षवः—‘ नीचाः कलहमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति

---

1 विदुरनीतिः. 2 सभापर्व. 3 न्यायपरिशुद्धिः

साधवः' इत्युक्तस्वभावा विविदिषन्ति सर्वेषां दर्शनानां रहस्यं सामरस्यम्। तत एवास्माकमप्यस्मिन् विषये कंचन करणव्यापारमुररीकर्तुं सत्यपि मतिविभवे तूष्णीं समवस्थानमनुचितमिति युक्तः प्रकरणप्रक्रमः ॥

(२) सिद्धान्तः

तत्र प्रथमं सामान्यतः सिद्धान्तपदार्थं प्रकाशयामः—स्वं स्वं मतमास्थितैः तैस्तैः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः। स चाभ्युपगमः अभिमानैकमूलः परस्परविरोधात्। न चैवं सति जगति सिद्धान्त एव कश्चिन्नास्तीति युक्तं वक्तुम्। सिद्धान्ताभावसिद्धान्तस्य सिद्धयसिद्धिभ्यां व्याघातात्। सति च सिद्धान्ते प्रमणप्रमेयव्यवहारः। नोचेत् क्वचिदपि विवादविरहात् व्यवहारमात्रविलोपप्रसङ्गेन जातमौनं जगत्स्यात्। पश्वादिष्वपि हि विवादो दृश्यते। अभ्युपगतो हि सर्वशून्यवादिभिरपि सांवृतादिसंज्ञातः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः। तस्मादभिमानैकमूला सर्वोऽपि जगत्प्रवृत्तिरिति युक्तमभ्युपगन्तुम्। नचाभ्युपगमेनार्थाः क्रियन्ते, अनभ्युपगमेन निवर्तन्ते, इति कथं अभ्युपगमानभ्युपगमावुपपद्येयातामिति चेन्न। यतः—अभ्युपगमो नाम स्वात्मसाक्षिक उपलम्भः। अनुभवे च विप्रतिपत्तिः शपथेनापि न निवार्यते। अनुभवाधीना च सर्ववस्तुसिद्धिः। अतः सर्वोऽपि व्यवहारः अनुभवं नातिपतितुं प्रभवति। यतश्चोक्तमभियुक्तैः—

परस्परपरिक्षोदात्परस्तादपि वादिभिः।
उपलम्भबले स्थेयं तदादौ किं न गृह्यते ॥[1] इति।

एतेनायमपि वाक्यपदीयन्यायो विनिर्धूतः। यथा—

पदार्थानां स्वतो रूपं न किंचिद्व्यवतिष्ठते।
यथायथा निरूप्यन्ते भविष्यन्ति तथातथा ॥

---

[1] न्यायसिद्धाञ्जनम्.

लक्षणाद्व्यवतिष्ठन्ते पदार्था न तु वस्तुतः ।
उपकारात्स एवार्थः कथंचिदनुगम्यते ॥
यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥

इति ॥ अस्याप्यर्थस्य यत्किंचित्सिद्धान्तरूपत्वादिति ॥

(३) अथ विरोधविचारः

तत्र न तावत्सर्वोऽपि सिद्धान्तः प्रामाणिक इति युक्तमभ्युपगन्तुम्, प्रतिपक्षविजयाभ्युपगमप्रसङ्गात् । नाप्यप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तम्, स्ववचनस्वसिद्धान्तस्वानुभवविरोधप्रसङ्गात् । सिद्धान्तप्रवक्तॄणां सार्वज्ञ्यविषये चेत्थमुक्तम्—

सुगतो यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।
तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतिभेदः कथं तयोः ॥[1]

इति । अन्यत्रापि—

जैमिनिर्यदि वेदज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।
उभौ यदि च वेदज्ञौ व्याख्याभेदस्तु किंकृतः ॥[2]

इति । अत एव पूर्वे वैदिका जैमिनिशबरादयः सार्वज्ञ्यं सर्वत्रैव निराचक्रुः । अपौरुषेयत्वेन च वेदस्यैकस्यैव प्रामाण्यं स्वतो व्यवास्थापयन् । तत्संग्रहस्तु—

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥[3]

इत्यादि । प्रत्याख्यातं च तन्मतमौपनिषदैरुत्तरैर्वैदिकैः । तत्संग्रहस्तु—

य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ।
इति ब्रुवाणाः सार्वज्ञ्यं लभन्तां तन्निषेधतः ॥[4]

---

[1] हरदत्तः. [2] उदयनः. [3] कुमारिलः. [4] वेदान्ताचार्यः

इति । कैश्चिदत्रेत्थमुच्यते—

बुद्धान्तेवासिभिर्बुद्धे सर्वज्ञत्वं प्रकल्प्यते ।
अपौरुषेयता वेदे वैदिकैरनुमन्यते ॥
लोकदृष्टिविरुद्धे ते उभे अपि च कल्पने ।
व्याप्त्याद्यभावादपि तु श्रद्धामात्रविजृम्भितम् ॥[1]

इति । इत्थं विरोधे जाग्रति सत्यस्त्येव विचारावकाशोऽस्माकमिति ॥

(४) प्रमाणपरीक्षणम्

अथ सर्वस्यास्य विषयस्य जिज्ञास्यमानस्य प्रमाणाधीनसिद्धिकतया प्रमाणपरीक्षणमारम्भणीयम् । तत्र सामान्यतस्त्वित्थमाशङ्का—अथ प्रमाणानां परीक्षणं नोपपद्यते, तद्धि प्रमाणैः क्रियेताप्रमाणैर्वा? प्रमाणैरपि परीक्षितैरपरीक्षितैर्वा? । अप्रमाणैः न प्रमाणपरीक्षणं शक्यक्रियम् । प्रमाणैरप्यपरीक्षितैस्तत्करणे केवलो व्यवहार एव तादृशैः क्रियतां, किं परीक्षणेन? परीक्षितैस्तु तत्परीक्षणं अपर्यवसितमनवस्थाप्रसङ्गात् इति ॥

अत्राभिधीयते—दृष्टे विषये प्रमाणपरीक्षां विनैव व्यवहारः । अदृष्टे तु परीक्षा आवश्यकी, अगणितद्रविणवितरणानिरतिशयकायक्लेशादिसाध्यत्वात् कर्मतपःप्रभृतीनाम् । तादृशादृष्टविषयकप्रमाणपरीक्षणं तु परीक्षितेतरप्रमाणनिबन्धनं स्वात्मनिबन्धनं वेति नानवस्थां नात्माश्रयतां वा समावहति । व्यक्तीभविष्यतीदमुपरिष्टात् ॥

(५) अथ प्रमाणप्रतिषेधप्रातिषेधः

एवं प्रमाणपरीक्षणे सिद्धे सामान्यतस्सर्वप्रमाणप्रतिषेधो दुश्शकः । तथाहि—प्रमाणस्य प्रतिषेधः प्रमाणतो वा स्यादप्रमाणतो वा? ।

[1] स्वतन्त्रः.

पूर्वत्र व्याघातः, प्रमाणस्य सर्वस्य प्रतिषेधात्, तदर्थं च कस्य चित्प्रमाणत्वेनोपादानात् ।

ननूपक्रमापच्छेदपदाहवनीयन्यायेषु प्रमाणत एव प्रमाणबाध-स्तान्त्रिकैरिष्यते । सत्यं—न प्रमाणमात्रं बाध्यते । येन व्याघातः स्यात् । किंतु स्वेतरत्किंचित्प्रमाणम् । तथापि प्रमाणस्य सतः कस्य चित्कथं बाध इति चेन्न । तत्प्रामाण्यमात्रस्यानपहारात् । प्रबलप्रतिरुद्ध-विशेषे हि प्रामाण्याभावस्समर्थ्यते । इह पुनः कृत्स्नप्रमाणबाधाशक्य-त्वमुच्यते ॥

उत्तरत्र व्याघातोऽतिप्रसङ्गश्च—यदि ह्यप्रमाणतः प्रामाण्यं प्रति-षिध्येत, तत्प्रतिषेधोऽपि तत एव प्रतिषिध्येत, त्वत्पक्षश्च सर्वैः प्रति-पक्षैः प्रतिक्षिप्येत । रज्ज्वादिबुद्धिश्च सर्पादिभ्रमैर्बाध्येत । कथं तर्हि सर्पभूदलनाम्बुधारादिबुद्धिषूत्तरोत्तरभ्रमेण पूर्वपूर्वभ्रमबाधः ? उत्तरधियः पूर्वविपरीताकारावगाहित्वेन पूर्वभ्रमानुवृत्तिप्रतिरोधात् । नहि भूदळन-बुद्धिबाधिततया तत्र सर्पस्य मिथ्यात्वव्यवस्थापनं, तथासति रज्जो-रपि तत्प्रसंगात् । किंतु प्रमाणभूतेनाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेन बाधित-त्वात् । एवं प्रमाणस्याप्यप्रमाणबाधितत्वमात्रेण न मिथ्यात्वं स्यात् । तदेवं प्रमाणतो वाऽप्रमाणतो वा प्रमाणपरिभवे व्याघातातिप्रसङ्गौ व्यवस्थिताविति प्रमाणप्रतिषेधः सुदूरनिरोधः ॥ इति ॥

(६) अथ प्रमाणप्रामाण्यसिद्धिः

तर्हि प्रमाणस्य प्रामाण्यसिद्धिः स्वतोऽन्यतो वेति विकल्पो दुस्तरतामापद्यत इति चेन्न । यतो यथादर्शनमुभयथाऽपीति ब्रूमः । स्वपरनिर्वाहकसमाधिना च स्वात्माश्रयानवस्थयोरपसरणम् । तथाहि— न हि वयमप्रमाणात्प्रमाण्यस्य सिद्धिं ब्रूमः, किंतु प्रमाणतः ।

तत्र व्यक्तिभेदे तु प्रमाणान्तरात्प्रामाण्यसिद्धिः । यथा—एतद्दृष्टमिदं स्प्रक्ष्यामीति । यदा तु ईदृशी प्रमेति प्रमितिमात्रं गृह्यते, ईदृशं वा प्रमितिकरणमिति प्रमाकरणमात्रं गृह्यते, तदा पुनरेकहेलया स्वस्वेतर-लक्ष्यसमुदायव्यवस्थापनान्नानवस्था नात्माश्रयो वा शब्दशब्दादिन्या-यात् । यथा—शब्दशब्दः स्वात्मानमप्यवगमयति । धीरस्तीति बुद्धिः स्वात्मानमपि विषयीकरोति । लक्षणलक्षणं च स्वात्मानमप्यभिव्या-प्नोति । सर्वमित्यादिधीश्च स्वात्मानमप्यवगाहते । सर्वज्ञधीश्च स्वात्मानं जानाति । दीपादिकं च स्वपरप्रकाशकं सर्वसंमतम् । मनःप्रभृतयोऽपि हि स्वान्यधीहेतवो दृष्टाः । इति ॥

तर्हि प्रमाणादपि प्रमाणप्रतिक्षेपे स्वपरनिर्वाहकसमाधिना स्वा-त्माऽपि प्रतिक्षिप्यतामिति चेन्न । अविरुद्धविषयत्वात्स्वपरनिर्वाहस्य। यथा—

अहं सत्यं वदामीति स्वोक्तिः स्वपररक्षिणी ।
न कदाचिद्वदामीति वादस्तु स्वोक्तिबाधितः ॥
सर्वो विपश्चित्प्रयुक्तः शब्दः सार्थकतामियात् ।
इति वाक्यान्तस्थपदजातं सार्थकमेव हि ॥
मानस्थापकमानस्य मानसंक्षोभकस्य च ।
गतिरेवमिति प्रेक्ष्य त्यज्यतां स दुराग्रहः [1] ॥

नोचेत्कर्तव्याकर्तव्यवक्तव्यावक्तव्यविभागरहिततया सर्वेऽपि वादारम्भा विफला भवेयुः ॥

ननु सर्वसंक्षोभकस्य कथासंक्षोभप्रसङ्गेनापि किमनिष्टमापा-दितम्? । एवं वदतः किंचिदनिष्टमस्ति वा न वा? । न चेत्प्रमाण-नियमपक्षो न दूष्यः । अस्तिचेत् त्वद्वाक्यमात्रेण त्वत्पक्षो दुष्ट इत्यनिष्टमापादितमेवेति ॥

[1] वेदान्ताचार्यः.

(७) अथ दर्शनानि.

इत्थं प्रमाणप्रामाण्यानिबन्धनान्येवैतानि सर्वाण्यपि वैदिकान्य-वैदिकानि च दर्शनानि, सर्वज्ञत्वेनाभ्युपगतैः प्रतीतैः परममहर्षिभिः संदृष्टानीति च सुगृहीतमेतत् । तत्र प्रथमं दर्शनं लौकायतम् । तदर्थश्च—

प्रत्यक्षाल्लोकशब्दोक्तादधिकं च तदायतम् ।
अभाष्यत भवत्पूर्वैः प्रत्यक्षं चार्थसाधकम्[1] ॥

इति सर्वार्थसिद्धिवचनेन प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं, तेन च सर्वदर्शनापेक्ष-याऽधिकं प्रमाणतमामिदं दर्शनामिति प्रत्यक्षैकप्रामाण्यवादिमतमित्यवधा-र्यते । तस्यैतस्य शास्त्रस्य प्रवर्तको धीमान्निदर्शनतया प्रसिद्धः साक्षा-त्सुरगुरुः । तस्य च सर्वज्ञत्वे नैवास्ति काचिद्विप्रतिपत्तिः कस्यापि पुरुषस्य ॥ इति ॥

ततश्च सौगतं दर्शनं, तत्रावान्तरप्रभेदास्त्वधिकारिभेदनिबन्धना इत्यविप्रतिपन्नम् । प्रवक्ता चास्य सुगतो बुद्धः । स च सर्वज्ञ इत्येव प्रसिद्धो नाम्नाऽपि ॥

अर्हन् खल्वभिधानेनैव पूज्यः। तस्य च सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञावतारत्वेन सिद्धमिति तदीयसंप्रदायप्रमाणप्रसिद्धं, सर्वेषामर्हणीयमेवेदं दर्शनम् ॥

कपिलपतञ्जली तु महानुभावौ वेदोपबृंहणभूताभ्यामेवेतिहास-पुराणाभ्यां प्रशंसितौ सर्वविदितौ च। तदीयं च दर्शनं कापिलं पातञ्जलं चेति सुप्रसिद्धं, नैवात्र बहु वक्तव्यमस्ति ॥

कणचरणाक्षचरणौ पुनः वेदप्रामाण्ये सरण्यन्तरं प्रतिपन्नावपि वैदिकत्वेनैव प्रथितौ । एताभ्यामेव च महानुभावाभ्यां निष्प्रतिद्वन्द्वं प्रसाधितं परमेश्वरं सर्वज्ञं सर्वशक्तं समुपास्य सर्वेऽपि सौभाग्यवन्तो भवन्ति॥

---

1 वेदान्ताचार्यः

जैमिनिबादरायणौ हि सर्वज्ञमूर्धन्याविति सर्ववैदिकसंमतिः। एतयोरेव दर्शनमनादिपरंपरासिद्धं महाजनपरिगृहीतं कालतो देशतः स्वभावतश्च समुत्कर्षसमलंकृतम्। इदमित्थं प्रकाशते—

वेदाचार्यसमाहारात् पूर्वाचार्यमतत्वतः।
परिग्रहातिशयतः शेते दर्शनमूर्धनि ॥

इति। इत्थं पाशुपतादिदर्शनानां प्रवक्तारो महीयांसो देवा देवदेवाश्चापि भवन्तीत्यलमनेन विदितनिवेदनेनेति।

(८) अथायमवसरः

एवं महानुभावैः प्रवर्तितानि दर्शनानि कथं मिथो विरुद्धानि भवेयुः। विरोधे वा परस्परपरिक्षोदान्नैकत्रापि विश्वासः स्वात्मानं लब्धुमर्हति मध्यस्थधियां तत्त्वचिन्ताचतुराणाम्। परिग्रहातिशयादिकं तु तत्र तत्र श्रद्धामूलं नैकत्र विशिष्यते। प्रामाण्यव्यवस्थापनं प्रतिस्वं यथामतिविभवं यथालोकं यथाशास्त्रं चाद्यापि न विश्राम्यति। केचिच्च सर्वत्राप्रामाण्यमतिशङ्क्य स्वयमपि विनष्टा भवन्ति। इदमेव वा प्रपञ्चस्य पारमार्थिकं स्वरूपम्, अयमेव वा संसारसंप्रदायः, इयमेव वा परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमकारुणिकस्याज्ञा, इत्थं विचिन्तयन्तोऽप्युदासते महान्तः कियन्तः॥

अस्य च निरर्गलस्य प्रवाहस्य सुन्दोपसुन्दन्यायमनुसरतोऽस्ति किं कश्चिदुपशमोपायः, इत्येवमवाङ्मनसगोचरमानितरकथनीयं वैक्लब्यमात्मैकसंवेद्यमवलम्बमानाः केचन महीयांसो भूयांसस्साधवः परिपृच्छन्ति॥

(९) तत्रायमेकः सामरस्योपायः

तत्र केचनेत्थमुत्तरयन्ति, तथाहि—शब्दानामर्थान्तरपरिकल्पनलक्षणेन वैदुष्येण सौगतादीनामवैदिकानि दर्शनानि वैदिकदर्शनानु-

गुण्येन नेयानि। ततश्च सुखेन सर्वाण्यपि दर्शनान्यैकरस्येन नेतुं शक्यानीति। तत्र दिङ्मात्रं प्रदर्शयामो विस्तरभयात्। यथा—क्षणिकशब्दः क्षणपरिणामित्वपरः। चित्तसंततिशब्दः चित्तस्याविच्छेद-परः, नित्यज्ञानरूप आत्मेत्यर्थः। वेदा न प्रमाणमिति च उक्तप्रमाण-विलक्षणा इत्यर्थः। तेषां पौरुषेयत्वं च पूर्वपुरुषैरधीतत्वमेव। अर्थान्तराणि तु व्याख्यातृबुद्धिदोषमूलानि न तु सुगताद्यभिमतानीति। एवमेवेतर-त्सर्वं सूक्ष्मेक्षिकया संगमयितव्यं बुद्धिमद्भिरिति॥

सोऽयं विरोधशमनप्रकारो विपरिवर्तेनापि शक्यः कर्तुमिति वैदिकान्यप्यवैदिकानि भवेयुः। ततश्च पुनरप्यव्यवस्थागर्तनिपात एवेति नैतं पन्थानं विद्वांसस्समाद्रियन्ते॥

(१०) अपरोऽप्यसुपायः

अपरे त्वित्थमाचक्षते—मुनीनां च हृदयं मुनय एव जानन्तीति प्रवादे सत्यपि भगवता बादरायणेन महर्षिणा ऐदंपर्येण शारीरकशास्त्रे कपिलाद्यागमानामप्रामाण्यं प्रत्यपादि। महाभारतादिष्वितिहासपुरा-णेषु तु—

एवं तत्त्वमिदं कृत्स्नं सांख्यानां विदितात्मनाम्।
यदुक्तं यतिभिर्मुख्यैः कपिलादिभिरीश्वरैः॥
यस्मिन्न विभ्रमाः केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ।
गुणाश्च यस्मिन् बहवो दोषहानिश्च केवला॥

इत्यादिना बहुशः प्रशंसितं कापिलं मतम्॥

सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते।
यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः॥
तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः।

इत्यादिना च सांख्ययोगपाशुपतादीनामपि नारायणनिष्ठत्वं प्रतिपादितम्। एवंचादिवक्तृषु भ्रमे प्रतिषिद्धे मतभेदस्य चावान्तरवक्तृमूलत्वे चानुपपन्ने अर्थविरोधः सूत्रकारेण तन्निरसनं च कथं घटते ? इत्याक्षेपं प्रापय्येत्थं समादधते ॥

यथा—भ्रमादिदोषरहितानामपि वक्तृणां तदा स्वविवक्षितात् अधिकस्यार्थान्तरस्याकथनं विवक्षितेऽर्थे प्ररोचनार्थोऽतिवादश्च संभवतः, यथा निर्दोषस्यापि वेदस्य। न हि वेदो दर्शपूर्णमासप्रकरणे वाजपेयं प्रशंसति। नापि कर्मप्रकरणे ब्रह्म प्रतिपादयति। अतिवदति च प्रतिपिपादयिषितमर्थं 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति, 'नकिरिन्द्र त्वदुत्तरः, न ज्यायानास्ति वृत्रहन्' इत्यादिना। नचैतावता वेदस्य कर्मान्तरं तत्त्वान्तरं चानभिमतमितीष्यते। अन्यत्र वेदेनैव कर्मान्तरतत्वान्तरप्रतिपादनात् ॥

एवं कपिलादयोऽपि स्वविवक्षितादधिकं तदानीं न वदन्ति। विवक्षितं चातिवदन्ति। सांख्यशास्त्रे प्रकृतिप्राकृततत्त्वविवेकमात्रस्य विवक्षितत्वादधिकाप्रतिपादनम्। नास्मात्परं किंचिदित्यतिवादश्च। योगे च यमनियमाद्यङ्गकस्य समाधिपर्यन्तस्य योगस्य, तत्र ध्येयभूतेश्वरस्य क्लेशकर्मादिदोषास्पर्शस्य च प्रतिपिपादयिषितत्वाज्जगत्कारणत्वाद्यनुक्तिः नैतावता तद्वक्तृणां ब्रह्मकारणत्वमनभिमतं भवति। अन्यत्र कपिलासुरिसंवादब्रह्मरुद्रसंवादादिषु कपिलहिरण्यगर्भादिभिरेव ईश्वरस्य तत्कारणत्वस्य च प्रतिपादितत्वात्। एवमन्येष्वप्यागमेष्वभ्यूह्यम्। सर्वत्रैषा विहिता रीतिः ॥

एवमबाहुश्रुत्येन तद्वक्तृणां हृदयमजानन्तः आपातप्रतिपन्नमेवार्थं तात्त्विकमुपपन्नं मन्वानाः तार्किकंमन्या ये प्रत्यवतिष्ठन्ते तेषामुपदेशमात्रेण वशीकार्यत्वाभावात् सांख्याद्यागमानामापातप्रतिपन्नार्थपर-

त्वमन्वारुह्य सूत्राकारैस्तन्निरसनं युक्तम्, मीमांसाशास्त्रस्य न्यायनिबन्धनत्वात् ॥

इतिहासपुराणानां तु उपदेशप्रधानत्वात्तर्ककार्कश्यं विहाय प्रधानार्थाविरोधेन कपिलादीनां सांख्याद्यर्थप्रतिपादनमपि युक्तम् । 'तमेव शास्त्रकर्तारं प्रवदन्ति मनीषिणः' इति वचनं च प्रबन्धान्तरेषु कपिलादिभिः परब्रह्मतत्कारणत्वादिप्रतिपादनं निष्ठानिर्णयहेतुत्वेन वदति । भ्रमाभावश्च अतिवदनातिरिक्ततत्त्वविषय इति सर्वं सुसंगतमिति ॥

एष एव प्रकारः औपनिषदानामुपादेयः । इतरथा उपनिषदां तदर्थनिर्णायकस्य च शारीरिकस्य शास्त्रस्य तदुपबृंहणानां चासंगतत्वापात इति ॥

अत्र परीक्षका इत्थमभिप्रयन्ति—एतादृशमेव पन्थानं मार्गदर्शिमहार्षिप्रदर्शितमाश्रित्य स्वं स्वं सिद्धान्तं प्रधानीकृत्य तदितरसिद्धान्तानां तदानुगुण्यस्य सुसंपादत्वात् पुनरपि स एवाव्यवस्थादोषो दुरात्मा जीवत्येवेत्ययमपि मार्गः न रोचते विद्वद्भ्यो बहुविद्भ्यः ॥

(११) अथान्योप्यसावुपायः

अन्ये पुनरित्थं पुराणमेव पठन्ति—पद्मपुराणे २६२ अध्याये उत्तरखण्डे भगवान्—

त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहनार्थं सुरद्विषाम् ।
तामसानि पुराणानि कथयस्व च तान्प्रति ॥
पाषण्डाचरणं धर्मं कुरुष्व सुरसत्तम ।
मोहनानि च शास्त्राणि कुरुष्व च महामते ॥
अहमप्यवतारेषु त्वां च रुद्र महाबल ।
तामसानां मोहनार्थं पूजयामि युगे युगे ॥

कणादं गौतमं शक्तिमुपमन्युं च जैमिनिम् ।
कपिलं चैव दुर्वासं मृकण्डुं च बृहस्पतिम् ॥
त्वच्छक्त्या सन्निविष्टास्ते तमसोद्रिक्तया भृशम् ।
तामसास्ते भविष्यन्ति क्षणादेव न संशयः ॥

पार्वती—

तामसानि च शास्त्राणि समाचक्ष्व ममानघ ।
संप्रोक्तानि च यैर्विप्रैः भगवद्भक्तिवर्जितैः ॥
तेषां नामानि क्रमशः समाचक्ष्व सुरेश्वर ।

रुद्रः—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रम् ।
येषां स्मरणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥
प्रथमं हि मया प्रोक्तं शैवपाशुपतादिकम् ।
मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः प्रोक्तानि च ततः शृणु ॥
कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।
दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ॥
बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ।
मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते ॥
सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे ।
वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायया यदवैदिकम् ॥
मयैव रक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् ।
द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थकम् ॥
निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ।

शास्त्राणि चैव गिरिजे तामसानि निबोध मे ॥
पुराणानि च वक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ॥

इत्यादि ॥ एतादृशपुराणपारायणमपि पुराणान्तरपारायणेन शक्यं प्रतिवक्तुमिति न मीमांसकास्तत्र रसिका भवन्ति ॥ अपिच—

सांख्यप्रवचनभाष्ये श्रीमद्विज्ञानभिक्षुणा कृतिना ।
संश्रित्य सरणिमेतां डिण्डिमताडनमकारि विजयाय ॥

(१२) इयमपरा समरसभावधोरणी.

आत्मविज्ञानं मोक्षसाधनमिति सर्वत्र जयदुन्दुभिः । उपास्यमाने च तस्मिन्नात्मनि प्रथमं वहिरर्थ एव भासते । यमाश्रित्य धर्ममीमांसोपसंहारः । चार्वाकमतसमुत्थानं च । तत्प्रतिपादनार्थं 'पराञ्चि खानि' इत्यादि । तद्धानार्थं 'परं कर्मभ्यः' इत्यादि ॥

अथार्थाकारः । यमाश्रित्य त्रैदण्डिकमतोपसंहारः । योगाचारसमुत्थानं च । तत्प्रतिपादनार्थं 'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादि । तद्धानार्थं 'अगन्धमरसम्' इत्यादि ॥

अथार्थाभावः । यमाश्रित्य वेदान्तद्वारमात्रोपसंहारः । शून्यत्वनैरात्म्यसमुत्थानं च । तत्प्रतिपादनार्थं 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यादि । तद्धानार्थं 'अन्धं तमः प्रविशन्ति, येकेचात्महनो जनाः' इत्यादि ॥

ततो विवेकः । यमाश्रित्य सांख्यमतोपसंहारः । शक्तिसत्त्वसमुत्थानं च । तत्प्रतिपादनार्थं च 'प्रकृतेः परस्तात्' इत्यादि । तद्धानार्थं 'नान्यत्सत्' इत्यादि ॥

ततः केवल आत्मा प्रकाशते । यमाश्रित्याद्वैतमतोपसंहारः । तत्प्रतिपादनार्थं च 'न पश्यतीत्याहुरेकीभवति' इत्यादि । तद्धानार्थं 'नाद्वैतं नापिच द्वैतम्' इत्यादि ॥

ततस्समस्तसंस्काराभिभवात्केवलोऽपि न विकल्प्यते। यमाश्रित्य चरमवेदान्तोपसंहारः। तत्प्रतिपादनार्थं 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादि ॥

सा चावस्था न हेया, मोक्षनगरगोपुरायमाणत्वात्। निर्वाणं तु तस्यास्स्वयमेव। यदाश्रित्य न्यायदर्शनोपसंहारः। तत्प्रतिपादनार्थं च 'अथ योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामस्स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति तत्रैव समवलीयन्ते' इत्यादि ॥

तस्मादभ्यासकामोऽपि अपद्वाराणि विहाय पुरद्वारं प्रविशेत्। यतो मार्गविमार्गसंसर्गसंमोहमाशङ्कमानैरुच्यते 'लक्ष्येण धनुषा योगः' इत्यादि ॥

औदयनमयनमेतत् परिवर्तसहं, न जातु विबुधानाम्।
स्वान्तोल्लासनिदानं तस्मादस्मिन्ननादरोऽस्माकम् ॥ [1]

(१३) अयमेव पञ्चमोपायः.

प्रेक्षावन्तः परीक्षकाः पुनरित्थं समाकलयन्ति सामरस्यम्—इह विचित्राधिकारिपरिपूर्णे जगति—प्राणिनां द्वयी दृष्टिः लौकिकी वैदिकी चेति। केवलां लौकिकीं तां नास्तिकानां दृष्टिमाहुः। केवलां च वैदिकीं जडानामेव दृष्टिमाहुः। लौकिकदृष्ट्युपसर्जनां वैदिकीमास्तिकानां दृष्टिमाहुः। तदेव च दर्शनमित्युच्यते ॥

(१४) वेदपदार्थः.

तत्र लोकस्तुप्रसिद्ध एव। वेदस्तु कश्चित्पारमेश्वरोऽभिप्रायविशेषः। स च सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु सर्वेषु पुरुषेषु सर्वास्वप्यवस्थासु अविपर्यस्तस्वभावः सर्वविधश्रेयस्साधनभूतः प्रवर्तको निवर्त-

[1] आत्मतत्त्वविवेकमार्गः

कश्च । विद ज्ञाने इति हि धातुः । तादृशाभिप्रायव्यञ्जकश्शब्दराशिरपि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं लभते । तं चाभिप्रायं साक्षात्परमेश्वरः महापुरुषाननुप्रविश्योपादिशति । तपोविशेषाच्च साक्षात्कृतवन्तो महान्तो महर्षयश्चानुगृह्णन्त्यस्मान् तदभिप्रायव्यञ्जकेन वर्णसमूहेन ॥

लोकेऽपि हि कश्चनाभिप्रायं कदाचित्कस्मैचिदभिव्यञ्जयितुं बहवस्साधनविशेषास्सन्ति समभ्युपेताः । तत्र शब्दलक्षणाः केचित् । तत्रापि ध्वनिलक्षणाः वर्णलक्षणाः इति प्रभेदाः । तिर्यक्षु ध्वनिलक्षणाः । इतरत्रोभयलक्षणाश्च । तथा लिपिलक्षणाः केचित् । केचिच्च चेष्टालक्षणाः । केचिच्च मुखप्रसादमुखमालिन्यलक्षणेङ्गितलक्षणाः । एतावत्सूपायेषु को नित्यः कश्चानित्यः इति विवेको न रोचते परीक्षकेभ्यः । तत्र प्रथममुपायं कार्यकारणयोस्तादात्म्यलक्षणोपचारेण नित्यमिति व्यवहरन्ति शिष्टा इति वस्तुस्थितिः । तादृशमेवाभिप्रायमवगमयितुमियान् ग्रन्थविस्तरः । ततश्च सर्वमपि तादृशं साधनं वेदशब्दवाच्यं शास्त्रशब्दवाच्यमिति महामीमांसकानां राद्धान्तः ॥

सूचितश्चैषोऽभिप्रायः नयविदामाचार्येणोदयनाचार्येण न्यायकुसुमाञ्जलौ —" उत्पत्तितोऽभिव्यक्तितोऽभिप्रायतोवाऽनवच्छिन्नवर्णमात्रस्य निरर्थकत्वात् " इति वाक्येन । तथा कवितार्किकसिंहेन वेदान्ताचार्येण च तत्त्वमुक्ताकलापे—" आज्ञारूपत्वमासां न च गलति विभोरेकरूपाभिसन्धेः " इति सूक्त्या चेति ॥

(१५) लोकस्थितिः.

सुप्रसिद्धेषु लौकिकेषु वैदिकेषु सर्वेषु व्यवहारेषूपादातव्येषु सत्सु लोकस्वरूपे शास्त्रस्वरूपे च परिश्रान्तेन भवितव्यं धीमता जीवता पुरुषेण । यद्यपि लौकिको व्यवहारः पश्वादिव्यवहारेण

समान इति निरूपकाः प्राहुः । तथाऽपि तादृशनिरूपणाधिकार-संपत्तिः पश्वादिवदेव व्यवहर्त्रा संपाद्या भवति जगति मनुजेन ॥

शास्त्रस्वरूपे हि यैः कैश्चिदपि पुरुषैः कुशलंमन्यैर्भवितुं शक्यम्, बाधानुपलम्भात् संवादानुपलम्भाच्च । लोकस्वरूपे तु पुरुषधौरेयेणापि समदर्शिनाऽपि महताऽपि प्रयत्नेन कुशलेन न भवितुं शक्यम्, सर्व-संमानानुपलम्भात् । एवं सर्वसम्मत्यभावेऽपि यथाकथंचिल्लोकव्यवहार-विधुरस्य नैव शास्त्रव्यवहारस्संपनीपद्यते । लोको हि विचित्रदेशप्रभेद-भिन्नः विचित्रकालप्रभेदपरिच्छिन्नः विचित्राभिप्रायशालिपुरुषपरिपूर्णः । अत्र सर्वेषां देशानां कालानां पुरुषाणां च समानः कश्चित्तादृशो नैवासीन्नैवास्ति नैव भविष्यतीति सर्वेऽप्यध्यवस्यन्ति ॥

(१६) धर्मशक्तिव्यञ्जकत्वम्.

अथैवंसति सर्वसामञ्जस्यं रहस्यमेव स्यान्न तु सदस्यामिति चेन्न । सर्वदेशकालपुरुषानुयायी समानो धर्मस्समुपलभ्यते यतः । अथ कोऽसौ समानो धर्मः? धर्म एव सकलोपादेयतया पुण्यं अनु-पादेयतया च तद्विपरीतम् । ननु तदपि विचित्रम् । न विचित्रम् । स्वरूपवैचित्र्येऽपि शक्त्यैक्यात् । स्वरूपमात्रदर्शिनः केचित् परस्पर-व्यभिचारोपलम्भात् परस्परं नास्तिकाः, पुण्यशून्या इत्याभि-मन्यन्ते ॥

पुण्यस्य च द्वयी शक्तिः लोकव्यवहारानुकूला शास्त्रव्यवहारानु-कूला चेति । तत्र लोकव्यवहारानुकूल्यरहितं शास्त्रव्यवहारानुकूल्य-मात्रं पश्यन्तः वयमेव पुण्यवन्त आस्तिका इति केचिन्मन्यन्ते । नैव तत्पुण्यं, नैव च ते पुण्यवन्तः । नापि च ते आस्तिकाः । केचिच्च तद्विपरीतं पश्यन्ति । ततोऽपि न तत्पुण्यं, न ते पुण्यवन्तः, नैव

चास्तिकाः। उभयाकारं च ये पश्यन्ति तदेव पुण्यं त एव पुण्यवन्तः, त एव चास्तिकाः, त एव महान्तः॥

तत्रोभयविधशक्तिदृष्ट्या पुरुषेणावश्यमनुष्ठेयं सर्वं कर्म पुण्यं भवति। तत्र चोभयविधशक्तिसमुद्भवस्तूत्कटरागपरित्यागेन अभिव्यज्यते, तेन च लोकानुग्रहः शास्त्रानुग्रहश्च सेत्स्यति। तत्रायं संग्रहः—

सर्वानर्थोत्पत्तिहेतोः आस्थाया विनिवृत्तये।
उपायस्योपदेशाय दर्शनानां समुद्भवः॥
दुखं स्वलक्षणं शून्यं क्षणिकं सकलं जगत्।
इत्येवं भावनां सत्यां सौगताः प्रत्यपादयन्॥
अणिमादिकमैश्वर्यं योगेनात्र, परत्र तु।
कैवल्यं च विरक्तस्य प्राहुः पातञ्जला पुनः॥
प्राहुस्सांख्यास्सत्त्वपुंसोस्सत्ययोः परमार्थतः।
अन्यताख्यातिमात्रेण सर्वानर्थपरिक्षयम्॥
अलौकिकसुखोपायसमुद्देशोपदेशतः।
जैमिनीयाः प्रपञ्चेऽस्मिन् सर्वामास्थां न्यवारयन्॥
विनश्वरस्वभावेऽस्मिन् प्रपञ्चे सुखसाधनम्।
सर्वं विनश्वरं दुःखमित्यक्षचरणेक्षणम्॥
अशेषस्य विशेषस्य निरन्वयविनाशतः।
आत्मानमुद्धरेत्प्राज्ञ इति काणादफक्किका॥
सकलं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तताम्।
आसाद्य विषया हेया इति वेदान्तभूमिका॥
ब्रह्मण्यध्यस्तमखिलं तद्ब्रह्म परमार्थतः।
निर्विशेषमिति त्वत्र शाङ्करी रीतिरीदृशी॥
ब्रह्मशेषत्त्वैकरूपमखिलं परमार्थतः।

स्वशेषत्वादिधीस्त्याज्येत्याह रामानुजो मुनिः ॥
ब्रह्माधीनमिदं सर्वं स्वस्वरूपानुसारतः ।
स्थातव्यं यतितव्यं चेत्यध्वा मध्वमुनेरयम् ॥
एवं सर्वेषु सिद्धान्तेषूत्प्रेक्ष्य परमार्थतः ।
रागत्यागं परं तत्त्वं समुद्घुष्यन्तु सूरयः ॥ इति ।

एवं सर्वसिद्धान्तानुसारिणा रागत्यागेन परिकर्मितं स्वं स्वं धर्ममनुतिष्ठतां महतां लोकयात्रा निरर्गळा शास्त्रयात्रा विवृतद्वारेति किमिदं सदस्यं रहस्यं वा विमृशन्तु विद्वांसः ॥

(१७) सदाचारः.

एतादृशधर्मशक्तिस्थिरीकरणायैव सत्यदयादाक्षिण्यादयः सर्वदेशदशाकालेष्वेकरूपाः साधारणाः सर्वैरपि शास्त्रैर्विधीयन्ते। तदेतदनुरुध्य उभययात्रानिर्वहणमेव सदाचारशब्दाभिधेयम् ॥

सदाचारेण चैतेन सर्वसंपत्समृध्यति ।
इति सर्वेऽपि मुनयः विरुवन्त्यूर्ध्वबाहवः ॥

अत एव सर्वज्ञमाधवेन "दयादाक्षिण्यविनयाद्यन्वितो वृत्तविशेषः आचार इत्युक्तं भवति"[1] इत्युक्तम् । अतएव च वैदिकावैदिकव्यवहारभेदाभिन्नसकलदर्शनानुयायिषु पुरुषेषु यागदानहोमतपःप्रभृतीनि पुण्यकर्माणि विशेषतो विभिन्नानि सामान्यतोऽनुगतानि यथायथमनुष्ठेयतया परिगृहीतान्युपलभ्यन्ते । यागादिपदार्थनिर्वचनं तु यथास्वं सर्वैरेव कृतं क्रियते करिष्यते च इति ॥

(१८) बुद्धिवृत्त्यनुवर्तनम्.

लोको हि विविधवासनावासितपुरुषार्थाभिलाष्यधिकारिसमाहारः । सर्वेष्वपि वैदिकेषु लौकिकेषूपायेषु अधिकारिबुद्धिवृत्तिः अनु-

[1] पराशरस्मृतिः

रुध्यते लोकसन्तानकारिभिः देशकालवेदिभिः महात्मभिः । अधिकारिभेदो दृष्टिभेदो वा विरोधभञ्जक इति सर्वत्र जयदुन्दुभिः । यदेकमेव वस्तु महीधरो महीरुहो वा देशकालदशाभेदभिन्नैः निरूपकैरपि निरूप्यमाणं न खलु शक्यं कार्त्स्न्येन प्राप्तुं एकदेशेन वा हातुम् । एवं सर्वलोकविदितेऽपि विषये सति विमतिविषये किमु वक्तव्यं लोकोत्तरे विषयविशेषे । तस्मादनुभवभेदः परिग्रहभेदश्चेत्यादिः सकलोऽपि कोलाहलः इति ॥

तथाच तत्तादृशदेशकालदशाभेदेनातिवदनविवदनसंकलितानि दर्शनानि प्रवृत्तानि प्रवर्तितानीति वा परीक्षकविवेको मानसमाकर्षति स्वेषां परेषां विदुषां द्विषामविदुषामपि ॥

ते ते चाधिकारिणः यथासंप्रदायं यथारुचि यथामति तानि परिगृहीतवन्तः । आदावेवैतान्येतावन्ति परिष्कृतानीति वचनं विवचनं भवति । ततः प्रचयगमनकारिणः भाष्यवार्तिककारादयः परस्परपरिक्षोदात् विस्तरयामासुः ॥

अत एवैतानि दर्शनान्येतावताऽपि कालेन जीवितानि धरन्ति । इदमेव हि परमं सौभाग्यं भारतधरित्र्याः । यस्मादेव प्राञ्चोऽर्वाञ्चो विद्वांसः शान्तिरसं सर्वतः प्रवाहयन्ति । नात्रेतःपरं निवेदनीयमस्ति रसिकशिरोमणीनामित्युपरमः ॥ इति ॥

(१९) अभिन्नरूपोद्देश्यत्वम्

उद्देश्यं च फलम्, तच्च निवृत्तिलक्षणम् । तादृशमेव प्रयोजनं सर्वेऽपि दर्शनकर्तारः भूमिकान्तरपरिग्रहेण प्रतिपादयन्ति । तथाहि— असत् अळीकं शून्यं तुच्छं अभावो मिथ्या अध्यस्तं आरोपितं कल्पितं निस्स्वभावो निषेधः निवृत्तिः इत्यादयश्शब्दाः प्राचुर्येण

प्रयुज्यमानाः कंचन अर्थमवबोधयन्ति । स च सापेक्षो निरपेक्ष इति द्विविधः । तत्र सापेक्षां निवृत्तिं केचिदैच्छन् । केचिच्च निरपेक्षाम् । देशतः कालतः वस्तुतो वा परिच्छेदराहिता निवृत्तिः कस्य चित् साध्यं कस्य चित् साधनं वा न भवितुमर्हति ; अनळीकत्वाद्यापत्तेः । स एव चार्थः परमार्थः । तदापत्तिरेव सर्वस्य स्वाभाविकं रूपम् । व्यवहारस्तु सर्वोऽपि सांवृतिकः । निदर्शनं चात्रोभयत्र स्वप्नसुषुप्ती । एतादृश एव तत्त्वोपदेशः पुंसां हृदयमावर्जयतीत्येषः सौगतानां सर्वानित्यत्वमिथ्यात्ववादिनां वैनाशिकापरनामधेयानां निरन्वयोत्पत्तिविनाशवादिनां राद्धान्तः । निवृत्तिकोटिपराकाष्ठेयम् ॥

एतेषामेव साक्षात्प्रतिपक्षाः कापिलाः पातञ्जलाश्चापि । ते खलु सर्वेषां नित्यत्वं सत्यत्वं चाभ्युपगम्य सर्वस्यापि लौकिकव्यवहारस्य आत्मानुविद्धस्य भेदाग्रहमूलस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यात्या आत्यन्तिकीं निवृत्तिमात्मन्यङ्गचकार्षुः । अर्धकापिलाः पातञ्जलाः । अर्धपातञ्जलाः कापिलाः इति च तेषां व्यवहारः । तेऽपि निवृत्तिदृष्टय एव ॥

औलूक्या आक्षपादाः पुनः सत्यानामेव सतां सर्वेषां केषांचिन्नित्यत्वं केषांचिदनित्यत्वं चाभ्युपगम्य अनित्यानामागन्तूनां निवृत्तिमध्यवसमुः । अतएवैतेषां अर्धवैनाशिका इति व्यपदेशः । अनयोश्च तन्त्रयोः एकं प्रमेयशास्त्रं अपरं प्रमाणशास्त्रं, उभयं चैकतन्त्रमिति प्राचां वचनम् ॥

तच्चैकतन्त्रं अर्वाग्भिः व्याख्यातृभिः परिकल्पितमिति न्यायपरिशुद्धिकृतः प्राहुः । पीलुपाक–शब्दोपमानपृथक्प्रामण्याद्यनभ्युपगमः काणभक्षाणां सौगतसौहार्दातिशय इति तेषां हृदयम् । तेषां वैशेषिका इति व्यवहारस्तु विशेषपदार्थाभ्युपगम–साधर्म्यवैधर्म्यलक्षणपरस्परविशेषा-

भ्युपगमादिनेति बहवः । परीक्षकास्तु—जगदारम्भहेतुभूतं प्रकृतिशब्द-वाच्यं नित्यं निर्विशेषमेकं वास्त्विति सांख्याभ्युपगमः । गन्धर-सादिविशेषसहितं नित्यमनेकं परमाणुशब्दवाच्यं जगदुपादानमिति औलू-क्याभ्युपगमः । विशेषपदं च प्रचुरप्रयोगाद्भूतपरमित्यवसीयते। तावन्मात्रे विश्रान्ता एते इति कापिलनामालपोऽयमिति निर्णिनीषन्ति । तेषा-मुभयेषां निरन्वयोत्पत्तिविनाशवादिनामागन्तुकविशेषशून्यनित्यविभुस्व-रूपस्थितिः निवृत्तिस्थितिरेवेति निवृत्तिनिष्ठैवेयम् ॥

आर्हतास्त्वावरणभङ्गवादिनः निवृत्तिपरायणा एवेति विस्तृत-मन्यत्र । किंचैषां विरोध एव विरुद्ध इति सर्वं समरसमेवैतेषाम् । यथोक्तम्—

> अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावात्
> परस्परं मत्सरिणः प्रवादाः ।
> नयानशेषानविशेषमिच्छन्
> अपक्षपाती समयस्तथाऽर्हतः ॥ इति ॥

पूर्वे खलु मीमांसकाः अचेतनदेवतावादिनः अर्धलोकायता इति व्यवहारभाजनभूताः सर्वस्वपरित्यागेनाऽपि वेदप्रामाण्यसाधनतत्पराः इहैव सर्वेषां निवृत्तिमुपदिशन्ति । लोकोत्तरं च किंचन सुखमिच्छन्ति । तस्यापि दातारं देशं वा कल्पनाभयेन परित्यजन्ति । यथा—

> विग्रहो हविरादानं युगपत्कर्मसन्निधिः ।
> तृप्तिः फलप्रदत्वं च देवतानां न विद्यते ॥ इति ॥

अत एवैतेषां लौकायतेषु प्रवेशं केचिदुत्तरे मीमांसकाः प्राहुः । तमेतं प्रवादं परिजिहीर्षवः व्याख्यातारः तुतातित (कुमारिल) भूषणप्रभृतयः महान्तं परिश्रममुपाददाना अपि अजहत्स्वभावा एवाभूवन् । तथाहि—

उपाख्यानेषु नातीवादरः कर्तव्य इति वदन्ति । देशकालपरिज्ञानविधुरा इव स्वमेव नासिकाग्रं संप्रेक्षमाणाः भारतकथाप्रधानदेवतां द्रौपदीं सवसनामपजिहीर्षन्ति । दशरथनन्दनस्य श्रीमतो रघुनायकस्य सीताप्रस्थानानन्तरं कन्यां दातुमिच्छन्ति । धृतराष्ट्रस्य दृष्टिं प्रयच्छन्ति। भीष्माचार्यस्यास्खलितमपि ब्रह्मचर्यं व्याकुलयन्तीत्यलमेतावतैतेषामभिजन्मरहस्यप्रकाशनेन ॥ [1]

बादरायणसिद्धान्तस्तु यद्यपि भगीरथमनोरथ इव बहुमुखः प्रसृतः ; तथाऽपि कश्चित् सर्वानुगतः परमार्थोऽर्थस्तिष्ठत्येव । येयमविद्यानिवृत्तिः । सैवच अस्माकमिदानीमुपादेयसरणिमधिजिगमिषतीति सोऽपि सिद्धान्तः निवृत्तिनिष्ठः । समीचीनमेव सामरस्यमत्रापीति ॥ भाष्यकृतां सर्वेषामेतत् अभिजन्मरहस्यम्—

भर्तृप्रपञ्चप्रभृतिजरन्मायाविदां मतम् ।
निवृत्तिनिष्ठमित्यत्र न केऽपि च विशेरते ॥
सांख्यसौगतभाट्टानां संकराच्छंकरोदयः ।
गुर्वक्षपात्पाञ्चरात्रसंग्रहाल्लक्ष्मणोदयः ॥
औलूक्यसांख्यभाट्टेभ्यः पूर्णप्रज्ञप्रदर्शनम् ।
शांकरस्यैव शैल्यन्या शुद्धाद्वैतमतास्थितिः ॥
निम्बार्कमतमित्येतत् द्वैताद्वैतसमुच्चयः ।
इत्येवं बहुधा जातं जायते वा पुनश्च यत् ॥
न जानीमो विचित्रत्वात्पुमभिप्रायपद्धतेः ॥

एवमेवार्वाचीनानां ग्रन्थकर्तॄणां प्रज्ञाकरभूषणादीनां धीसन्तानप्रणाश–नित्यसुखतिरोधानानिरोधनादिलक्षणाः मोक्षपदार्था अपि निवृत्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मावच्छिन्ना एवेति संकोचेनासंकोचेन वा निवृत्तिरेव मुक्तिरिति फलतोऽप्यैकरस्यम् ॥

[1] तन्त्रवार्तिके–शिष्टाचारविचारे.

धर्मशक्तिव्यञ्जकत्वं बुद्धिवृत्त्यनुरोधनम् ।
अभिन्नरूपोद्देश्यत्वं रत्नत्रयसमुच्चयः ॥ इति ॥

(३०) ख्यातिवादः,

अथापरं प्रसङ्गाद्दार्शनिकानां एकोद्देश्यत्वमवान्तररहस्यं विस्तरभयात् साधकबाधकयुक्तिविधुरं स्थालीपुलाकन्यायेन निदर्शयामः—ख्यातिर्नाम ज्ञानम् । तच्च सर्वं वस्तु साधयति स्वयं च सिध्यतीति स्वप्रकाशवादिनः । परत एव ख्यात्यन्तरत इत्यस्वयंप्रकाशवादिन इति सामान्यतो विभागः स्पष्ट एव । तत्र दृग्दृश्ययोः तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धानुपपत्तेः सहोपलम्भनियमात् बाह्याकाराभ्युपगमेऽप्यान्तराकारस्याभ्युपगन्तव्यतयाऽऽकारद्वयानुपलम्भाच्च निरालम्बनवादं योगाचाराः प्रथमं प्रकटीचक्रुः । तदयं संग्रहः—

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति । सर्वे प्रत्यया निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात् भ्रमप्रत्ययस्वाप्नप्रत्ययवत् इति तत्रानुमानं च सूचयन्ति ॥

तमेतं निरालम्बनवादं निराचिकीर्षवः कौमारिलादयः ज्ञानस्य ज्ञेयेन सहोपलम्भनियमाभ्युपगमे हि निराम्बनवादस्यावकाशः, स एवादावपलपनीय इति स्वानुभवमप्यपरिमृशन्तः अश्रुतदृष्टचरां कांचन प्रकटतां विषयधर्मतया विषयवदैन्द्रियकतया च स्वीकृत्य ज्ञानस्यातीन्द्रियतां तादृशप्राकट्यालिङ्गकानुमानसिद्धतां च व्यवस्थापयामासुः । भ्रमस्थले विपरीतख्यातिवादं स्वाप्नस्य स्मृतितां चाध्यवससुः ॥

नैयायिकाः पुनरिममन्तरङ्गं जानन्तः किमियान् संत्रास इति कौमारिलानाक्षिपन्तः क्षणान्तरव्यवधानेनानुव्यवसायवेद्यताभ्युपगमेन स-

ह्योपलम्भनियममसिद्धयन्तः अन्यथाख्यातिं स्थापयन्तः असतः ख्याति निवारयन्तः सौगतान् विजितवन्तः ॥

प्राभाकरास्तु—भ्रमप्रमाविभागमेवावधीर्य भ्रमस्थले चाख्याति-पक्षमवलम्बमानाः भ्रममेवापलपन्तः धियः स्वयं प्रकाशतां कामयमाना अपि निरालम्बन वादं प्रत्याचचक्षिरे ॥

शाङ्करास्तु—भ्रमप्रमाविभागमङ्गीकुर्वाणा अपि, बुद्धेः स्वयं प्रकाशतामातिष्ठमाना अपि कुहचिदपि कदाचिदप्यदृष्टचरं अनिर्वचनीयं किंचिद्रजतादिकं परिकल्प्य भ्रमस्य विषयं समर्प्यानीर्वचनीयख्याति-वादिनो बभूवुः ॥

रामानुजीयास्तु—ज्ञानस्य स्वसंवेद्यतां ज्ञानान्तरवेद्यतामप्यभ्यु-पगच्छतोऽपि भ्रमस्थले क्वचिदन्यथाख्यातिपक्षं क्वचिदख्यातिपक्षं क्वचित्सा-धारणधर्मग्रहलक्षणं यथार्थख्यातिपक्षं च अभिदधानाः सर्वस्यापि ज्ञानस्य सद्विषयत्वमेवोपापीपदन् ॥

पूर्णप्रज्ञदर्शननिष्ठास्तु अभिनवान्यथाख्यातिपक्षमाश्रित्य भ्रमो-पपत्तिमिच्छन्ति । तत्राभिनवत्वं नाम प्रकारांशे असतोऽपि विषयत्वम् । प्रकारप्रकारिसंसर्गलक्षणेषु त्रिष्वप्यंशेष्वसत्त्वं हि निरालम्बनत्वम् । पुरातनान्यथाख्यातिवादेऽपि संसर्गांशासत्त्वमपरिहार्यमिति प्रतिब्रुवन्ति ॥

सांख्यशास्त्रप्रवक्तारस्तु—केचिदख्यातिपक्षं, केचिच्च सदसत्ख्या-तिपक्षं च स्वीचक्रुरिति विज्ञायते । सदसत्ख्यातिर्नाम ज्ञनस्यैकस्यैव विष-यांशभेदेन उभयविधता । तत्र बाह्यांशे सत्त्वं आन्तरांशे ह्यात्मसंबन्ध-लक्षणे त्वसत्त्वमिति विभागः ॥

एवं सर्वेऽपि निरालम्बनवादनिराकरणसंरंभेण भ्रमोपपत्तिं यथा-यथं कृतवन्त इति तत्त्वम् ।

अत्रायं संग्रहः—

अख्यातिस्त्वन्यथाख्या विषयरहितधीस्सानधिष्ठानबुद्धिः
बाह्यार्थाकारयोगः सदसदितरधीश्शून्यधीरात्मधीश्च ।
भ्रान्तौ सर्वत्र तत्तत्परमतकथकैराहृताः पक्षभेदाः
प्रायो दृष्टिर्यथार्था नयविदभिमता क्वापि भेदाग्रहादि ॥

इति ॥

एवं स्मृतिविषये प्रमाणविषये तत्प्रामाण्यविषये प्रमेयविषये तदवान्तरविषये कार्यकारणभावविषये च दार्शनिकानां रहस्यं सुगृहीतमपि, अनेन च रहस्यविज्ञानेन लोकपर्यायवृत्तान्तविज्ञानं सिषाधयिषितमपि, आस्तामप्रस्तुता चिन्ता प्राची प्रस्तूयते कथा ॥

(२१) निगमनम्

एतावत्सु दर्शनेषु तदनुयायिषु च प्रबन्धेषु भगवन्तं बुद्धं भगवन्तं वासुदेवं च विहाय न कोऽपि दर्शनकर्ता तत्प्रवक्ता वा स्वात्मानं सर्वज्ञं साक्षात्कृतसर्वतत्त्वं अणिमादिभिः सिद्धिभिः सिद्धं वेति स्वमहिमानं प्रकटयतीति जानीमः ॥

शिष्याः पुनः प्रातिस्वं पूर्वं पूर्वं पुरुषं श्रद्धया भक्त्या च सर्वज्ञत्वेन पूजयन्ति । लोकोत्तरं च चरित्रं अत्यद्भुतं शक्तिविशेषं सर्वज्ञत्वे निदर्शयन्ति । नैतावता तेऽपराध्यन्तीत्यस्माकमभिप्रायः । यतः—

यस्य देवे पारा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इत्यादिकं शास्त्रमेव तान् तथा प्रवर्तयति ॥

तथा प्रवृत्ताश्च ते महान्तः स्वस्वाभ्युपगतप्रस्थानस्थापनसंरम्भप्रसूतयैव स्पर्धया नहिनिन्दान्यायेन मिथो विपर्ययदृष्टिं तद्धेतुतयाऽधर्म-

इन्द्रियदोष दुस्तर्काभ्यास दुर्व्याप्त्यनुसंधान विप्रलम्भकवाक्यश्रवणादीनि समारोपयन्तः सामान्यदृष्टिविमुखाः विशेषदृष्टिसुमुखाः प्रबन्धान् प्रणयन्ति। सोऽयं महीयानेव प्रयत्नः। इतरथा महीयांसो भूयांसो महतामभिप्राया उत्पद्यमाना विलीयमानाश्च भवेयुः। महतीयं किल विनष्टिः प्रपञ्चस्येति॥

इदं तु तत्त्वम्—यथा स्थूलं बाह्यं भौतिकं वस्तु सर्वं प्रायः यथा अभिमतसंस्काराधानभाजनीभवितुमर्हति तथैवाभौतिकमपि सूक्ष्मं चेतनाचेतनात्मकं वस्तु बाल्यात्प्रभृति तादृशतादृशसंस्कारविशेषाधानभाजनीभवनस्वभावतया देशकालदशाभेदविभिन्नसंस्कारवद्भवितुमर्हतीत्युपलम्भः सर्वेषामपि जगति तस्थुषाम्। तत एव च तत्रतत्र सिद्धान्ते परिश्रमशालिनां श्रद्धामयानां पुरुषाणां तथैव स्वात्मसाक्षिकोऽनुभवोऽपि॥

तादृशमनुभवस्वभावमपरिचेतयमानास्त्वितरे तं तं सिद्धान्तं नानुसरन्तीति किमत्र चित्रम्। अचेतयमाना अपि हि पश्वादयः स्वस्वाभ्युपगमस्वस्वप्रवृत्तिप्रतिहन्तारं नानुसरन्ति, किमुत चेतयमानाः॥

नन्वेवमियताऽपि महता प्रबन्धेन स्वस्वानुभवसाक्षिकाणां परस्परविरुद्धानां राद्धान्तानां समरसभावो निस्स्वभाव एव स्यादिति चेन्न—भावाभावस्वभावापरिज्ञानात्। तथाहि—यथा संकोचनिवृत्तिरेव विकासः आवरणनिवृत्तिरेव प्रकाशः औपाधिकधर्मनिवृत्तिरेव स्वाभाविकधर्माविर्भावः प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिः कस्याचित् उदेतैव हि सविता कस्यचिदस्तमेता; तथा सर्वशून्यवाद एव सर्वभाववादः सर्वतो मुक्तिवाद एव सर्वतः प्राप्तिवादः। नैरात्म्यवाद एव सार्वात्म्यवादः सर्वपरित्याग एव सर्वसंग्रहः। तथाच तत्रतत्र सिद्धान्ते सार्वात्म्यं सार्वज्ञ्यं स्वाराट्त्वं साम्यपारम्यं स्वस्वभावापत्तिः अविद्यानिवृत्तिः उपाधिनिवृत्तिः इत्यादिभिश्शब्दैस्सामान्यतो विशेषतः प्रति

योगितो देशतः कालतो वस्तुतश्च विवक्षाभेदनिबन्धनोपदेशे निवृत्तिलक्षणं सुखमेवानुबुभूषन्तीत्यलमेतावतेति ॥

एवं प्रवहति जगति महति निरूपितयाऽनया सुसूक्ष्मया दृष्ट्या विचार्य सर्वानर्थकन्दभूतं रागं क्रमेण परिपच्य समरसभावसुखानुभवेन सर्वभूतसौहार्देन च परस्परं भावयन्तः अत्र परत्र च सर्वेऽपि सर्वविधसौभाग्यवन्तो भवितुमर्हन्ति ॥

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ॥

मन्दस्यापि प्रवृत्तिः किमपि फलमनुद्दिश्य कस्यापि न स्यात्
नानासिद्धान्तनीतिश्रमविमलधियां किंपुनर्न्यायसिद्धम् ।
यस्मिन् सर्वैर्मुनीन्द्रैः शुचितममतिभिः विद्वदग्र्यैश्च पूर्वैः
नीतं सर्वं वयस्तत्कथमिह वितथीकर्तुमेकः कृती स्यात् ॥

केचित्संकेतभीत्या कतिचन कृतिनः पूज्यताभङ्गभीत्या
ख्यात्याशापाशतोऽन्ये विततजडतया सत्पथेऽपि स्खलन्ति ।
तत्त्वं गुप्तं गुहायां गुरुवरचरणाम्भोजकिञ्जल्कयोगात्
सिद्धात्सिद्धाञ्जनात्तद्विशदयितुमसावुद्यमोऽस्माकमेषः ॥

व्यातानीत्सर्वसिद्धान्तमीमांसां शुभलोचनः ।
लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्यः प्रेक्षावतां कृते ॥

जीयाद्दर्शनमीमांसा लोकशास्त्रानुरञ्जनी ।
सर्वतत्त्वविशुद्ध्यर्था प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती ॥

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालासंबन्धि वृत्तान्तः

वे द ः

जगति हि जनिमतां प्राणिमात्राणां सुखप्रेप्सा दुःखपरिजिहीर्षा च नैसर्गिकी इति सर्वजनीनम्. यद्यपीदं पश्वादीनामपि अविशिष्टं, प्रकृतशास्त्रविचारस्य मनुष्याधिकारिकत्वेन तानेवाधिकृत्य प्रकृतमिदमारभ्यते—

"इष्टं मे स्यादनिष्टं मे मा भूत्" इति समीहाविषयस्य वस्तुनः प्राप्तेः परिजिहीर्षाविषयस्य च परित्यागस्य धर्माधर्मानुष्ठानाननुष्ठानसाध्यतया प्रथमतो धर्माधर्मज्ञानं अवश्यसंपादनीयमिति तत्प्रमाणादिकं सम्यङ्निरूपणीयम् ॥

तच्च श्रुतिस्मृतीतिहासारूपमनेकविधम् । तेषां च सर्वप्रमाणललामभूता श्रुतिरेवानितरसापेक्षं प्रमाणमिति तन्निरूपणायायं यत्नः। तत्र—

एक एव द्विजा वेदो वेदार्थश्चैक एव तु ।
तथापि मुनिशार्दूलाश्शाखाभेदेन भेदिताः ॥

इत्यादिभिस्सूतसंहितादिपुराणवचनैः एकार्थप्रतिपादकस्यैव वेदस्य शाखाभेदेन नानाप्रकारता स्पष्टमवगम्यते ॥

ऋग्वेदस्य गुरुपरंपरया शाखाप्रवर्तकानां भेदेन एकविंशतिशाखाभिन्नत्वं प्रमीयते । यजुर्वेदस्तु—शुक्लकृष्णभेदेन द्विविधः । एवं द्वैविध्ये निदानत्वेनाधुनातनैः प्रतिपाद्यमानाः काश्चित्कथा निराधारा

सर् के. शेषाद्रि अय्यर्, बि.एल्., के.सि.एस्.ऐ.

To face page 2[illegible]0.

केवलमवान्तरवैषम्यमूलकप्रद्वेषमात्रप्रयोजनाः अविवेकिमात्ररमणीयाः प्रकृतानुपयोगिन्यश्च । शुक्लयजुर्वेदे पञ्चदशप्रभेदाश्शाखा ग्रन्थमूलत उपलभ्यन्ते । कृष्णयजुर्वेदेऽपि काश्चिच्छाखा उपलभ्यन्ते ॥

सामवेदे तु सहस्रधा भिन्नाश्शाखा बहवो गीतिप्रभेदा लक्ष्यन्ते । काश्चिदेव प्रचारगोचरतां गताः समुपलभ्यन्ते ॥

सर्वेऽप्यमी ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदा सकलेष्वपि यज्ञेषु प्रायशो विनियुज्यन्ते । अतः प्राधान्येन परिगणनादेषां समुदायस्त्रयीत्येतां समाख्यां लभते । श्रुतौ चानेकत्र त्रयाणामेव वेदानामनुकीर्तनं दृश्यते ॥

आथर्वणस्तु वेदः यद्यपि चतुर्ष्वपि वेदेष्वन्यतम एव भवति । अथापि शान्तिकपौष्टिकादिक्रियाणां मारणोच्चाटनस्तम्भनमोहनाभिचारिकादिक्रियाणामाग्नेयवायव्याद्यस्त्रप्रयोगौपयिकमन्त्रविशेषाणां च विनियोगनिरूपकब्राह्मणभागसहितः विविधप्रकरणविशेषसंवलितो दृश्यते । अत्र च शौनकीय दामोद तोतायनीय जाबालीयमुख्याः नव शाखा उपलभ्यन्ते । एतद्वेदसम्बन्धिप्रयोगस्य प्रचारवैरल्यकारणं तु सत्कार्यविरोधिनां जनानां निग्रहाय सद्धर्मप्रतिष्ठापनाय च विनियोक्तव्या यथायथं मन्त्राः इदानीं पापभूयिष्ठे काले तत्तज्जनानां मनःपरिपाकानुसारेणासत्कार्यसाधने पापकृत्यप्रवृत्तौ च भूयोभूयः प्राचुर्येण विनियुज्येरन्नमी मन्त्रा इति दीर्घदर्शिभिः प्राचीनैर्महानुभावैर्विदितया तस्य वेदस्य प्रचारः प्रायशो लुप्तप्राय आसीदिति श्रूयते ॥

वस्तुतस्तु—अथर्ववेदविचारः न्यायमञ्जर्यां जयन्तेन निरूपितः । तत्राथर्ववेदस्य प्रामाण्याक्षेपः त्रयीबाह्यत्वं प्रामाण्यसमर्थनं त्रयात्मकत्वं प्राथम्यं ब्रह्मवेदत्वं यज्ञोपयोगित्वं अध्यायिनां श्रेष्ठत्वं,[1]

[1] 254 पु.

इत्यादयो विषयाः प्रतिपादिताः । तन्त्रवार्तिककृन्मतमप्येवं दूषितम्—तदेवमवसिते यद्वार्तिककारेण भयादिव द्वेषादिव मोहादिव सानुकम्पमिव वा इदमुच्यते "यदि यज्ञोपयोगित्वम्" [1] इत्यादि तदहृदयंगमामीत ॥

सर्वेष्वपि वेदेषु पूर्वो भागः कर्मकाण्डः उत्तरो भागो ज्ञानकाण्ड इति च द्वैविध्येन विभाजितोऽस्ति । पूर्वभागे तत्तद्वर्णाश्रमसम्बन्धिनः सामान्यधर्मा विशेषधर्माश्चाभिधीयन्ते । ज्ञानकाण्डे च मोक्षोपयुक्ताः केचिदुपासनाविशेषा ज्ञानसम्पादनोपाया ज्ञानस्वरूपं च सम्यक्प्रतिपाद्यन्ते ॥

अत्र कश्चिद्विशेषः—अधिकारिणामधीतस्वाध्यायानामपि अपरिशीलिततदर्थविशेषाणां न कोपि पुरुषार्थः सेत्स्यतीति तदर्थावबोध एव फलमुपजनयतीति केचिदाहुः ॥

अन्ये तु शब्दप्रधानस्य वेदस्य तदध्ययनमेव परमं प्रयोजनं प्रयोजयति तदर्थावबोधे परं विशिष्टं फलमुदेतीत्याहुः । अयमेव पक्षः प्राचीनैरभियुक्तैरङ्गीकृतः ॥

अथ भाष्यपठनस्यापि प्रयोजनादिकं किंचिदुपवर्णयामः—सम्पूर्णस्य वेदार्थस्यावगमेन परमं प्रयोजनमस्ति । तत्कृते प्राचीनैर्विरचितानां भूयसां भाष्याणां सत्त्वेपि आद्यत्विके माधवाचार्यकृतं सर्वतः प्रचुरतरं दृश्यते । तत्र तत्तदनुवाकाध्यायानन्तरं तत्प्रयोगप्रकारः तत्तत्पदनिष्पत्त्युपयोगीनि व्याकरणादिसूत्राणि च संगृहीतानि । तदुपयोगिमीमांसाविषयाः पूर्वपक्षसिद्धान्तार्थाश्च सप्रयोजनं विशदीकृताः, यैः प्रयोगकाल उद्भवतां बहुविधानां संशयानां निराकरणपूर्वकं परमासिद्धान्तोऽर्थः हृदयंगमः सकलदेशस्थितैरपि आस्तिकशिष्टजनैः परिगृह्येत । अन्यत्तु भट्टभास्करमिश्रविरचितं याजुर्वेदिकं भाष्यं नातिचिरादेवास्मि

[1] 107 पु.

न्नेव नगरे प्राच्यकोशागारे तदध्यक्षैर्मुद्रितं प्रकाशतां नीतं च। परं तु माधवीय इव नात्र कल्पसूत्रविमर्शे भूयान् विस्तरो दरीदृश्यते। अनयोः भाष्ययोः पौर्वापर्ये बहवो विप्रतिपद्यन्ते ॥

यजुर्वेदे तु कियतश्चित्कालात्प्राक् सारस्वतप्रवर्तिते पाठे यथाय-थमधीयमानेऽपि अध्यायकाण्डोपक्रमोत्सर्जनादि यथाकाण्डमेव निर्वर्त-नीयमित्ययं विशेषः ॥

किञ्च इतरासु शाखासु यथा मन्त्रकाण्डः ब्राह्मणकाण्ड इत्यसंकरेण काण्डो विभक्तो नैवं तैत्तिरीयसंहिता इति व्यवह्रि-यमाणमन्त्रभागे तथैव ब्राह्मणत्वेन व्यवह्रियमाणग्रन्थे मन्त्रब्राह्मणयो-रसंकीर्णतया विभागः परिष्कृतः। इतरत्र तु संहिता मन्त्र-भाग एव, ब्राह्मणं तु ब्राह्मणमेव; न तावत्परस्परसमावेशः। अन्यच्च—तैत्तिरीयव्यतिरिक्तशाखासु ब्राह्मणग्रन्थस्य न मन्त्रभागवत् चातुस्स्वर्यं, किंतु भाषिकस्वर एव। तैत्तिरीये तु मन्त्रभागस्येव ब्राह्मणभागस्यापि चातुस्स्वर्यमविशिष्टमेव ॥

किंच—पूर्वोक्तभाष्ययोः—यत्रार्थभेदः दृश्यते यथा—"यया वातः स्वस्त्या स्वस्तिमान् तया स्वस्त्या स्वतिमान् असानि"। इति-भास्करः। "यया वातः स्वस्त्या स्वस्ति मां तया स्वस्त्या स्वस्ति मा-नसानि" इति माधवः, तत्र तद्वाक्यस्थस्वरानुकूले समुचिते मन्त्रार्थे स्वीकर्तव्ये तद्विरुद्धो द्वितीयोऽर्थः कथं परिग्राह्यतां गच्छेत् इति विमृशन्तु विद्वांसः। एवं बहूनि सन्ति निदर्शनानि ॥

साङ्गानामेतेषां वेदानामध्ययनमध्यापनं च कर्णाटकदेशेषु प्रति-ग्रामं राजराज्यश्रेयःप्रार्थनापुरस्सरं ब्राह्मणैर्निरीतिबाधैर्निश्चिन्तैश्च कृतमा-सीदिति बाढं शिलाशासनेभ्योऽवगम्यते। अत्र च यदुवंशपयःपारावार-पूर्णचन्द्राणां चामराजादिनरेन्द्राणां नैसर्गिकी वेदशास्त्रादिविद्याभ्युदय-

चकीर्षैव निदानम् । ते हि विद्यैव राजराज्योभययोगक्षेमसम्पत्करीति दृढमज्ञासिषुः ॥

अत एव वेदवेदाङ्गाध्ययनाध्यापनसौकर्याय यदुवंशमुक्तामणिभिर्भूपति भिर्ग्रामाग्रहारभूवृत्तिदानान्यध्यापकेभ्यो बहुधाऽकारिषत. चामराजमहाराजेन षष्ठेन मण्ड्यप्रान्ते होन्नलगेरेग्रामः, कण्ठीरवनरसराजमहाराजेन श्रीरङ्गपट्टणप्रान्ते सुकदेरु–कट्टेकेरे–हन्देहळ्ळि–बीरहळ्ळि–कल्लिगुण्डि–मलनायकनहळ्ळि–मारनायकनहळ्ळि–ग्रामाः, चन्नपट्टणप्रान्ते बलकुळिग्रामः, अर्कल्गूडुप्रान्ते मत्तिकोडुग्रामः, दोड्डदेवराजमहाराजेन कुणिगल्प्रान्ते हालुगेरेग्रामे पञ्चाशद्वृत्तयः तूबिनकेरे ग्रामश्च, मैसूरप्रान्ते मन्नमूर्तिराजेन्द्रभारतीस्वामिभ्यः चन्दकवाडि केतगौडनहळ्ळि देवपुर चामपुर गुज्जनपुर शिवपुर ग्रामाः, तिरुमकूड्लु नरसीपुरप्रान्ते हळ्ळिकेरे तेण्डेकेरे ग्रामौ, कृष्णराजपेटेप्रान्ते देवराजपुरापराभिधान माल्गूरुग्रामः, मण्ड्यप्रान्ते सोपग्रामो हालुगङ्गनकेरेग्रामः, गुण्डलुपेटेप्रान्ते लक्कूर्ग्रामः यडतोरे प्रान्ते भेर्यग्राममुण्डूरुग्रामौ, हुणसूरप्रान्ते बिळिकेरे ग्रामे षड्विंशत्यधिकशतं वृत्तयः हेग्गडदेवनकोटेग्रामे बिळिगुम्बग्रामः; चिक्कदेवराजमहाराजेन मैसूरप्रान्ते देवनगराग्रहारः, चामराजनगरप्रान्ते किब्बालिङ्गनपुरकृष्णापुर बोम्मनहळ्ळिग्रामाः, नञ्जनगूडुप्रान्ते एचनहळ्ळिग्रामः, दोड्डकृष्णराजमहाराजेन नञ्जनगूडुप्रान्ते कृष्णराजसमुद्राग्रहारः, नञ्जनगूडुग्रामः, द्वितीयेन श्रीकृष्णराजेन्द्रेण गिड्डहळ्ळिग्रामः, रामचंद्रपुराग्रहारः, यडतोरेप्रान्ते कृष्णराजसागरग्रामः, देवाम्बासमुद्राग्रहारः, नेलवङ्गलप्रान्ते अप्पुगौण्डनहळ्ळिग्रामः, कुणिगल्प्रान्ते सोण्डेकोप्पलुग्रामः, तृतीयेन श्रीकृष्णराजमहाराजेन चन्नपट्टणप्रान्ते होसहळ्ळि मङ्गापट्टण गोल्लहळ्ळि चामनहळ्ळिग्रामाः कोप्पप्रान्ते पाळयदमक्कि-

ग्रामः, मैसूरुपत्तने रमाविलास लक्ष्मीविलास कृष्णविलासाद्यग्रहाराः यडतोरे बूबिनकेरे कृष्णराजपेटे प्रान्तेषु बहवो ग्रामाश्च वेदविद्भ्यो विप्रेभ्यः जीविकार्थमध्ययनाध्यापनसौकर्यार्थं प्रदत्ता इति शिलाशासन-ताम्रशासनमुखादवगम्यते ॥

श्रीमति चामराजमहेन्द्रे च कर्णाटदेशं शासति वेदशास्त्राणामधीतिबोधाचरणप्रचारणाय सरस्वतीप्रासादनाम्नी संस्कृतपाठशाला स्थापिता समभवत् । इदानीं च श्रीकृष्णराजमहाराजः कृपावशात् पाठशालायै पूर्वतोऽप्यभ्यधिकधनसाहाय्यं कृत्वा उपाध्याया विद्यार्थिनश्च तोषिताः प्रोत्साहिताश्चेत्येतत्सर्वेषामपि विदितमेव । तेषु चोपाध्यायेषु द्विवेदिसुब्रह्मण्यावधानि घनपाठिसुब्बावधानि नरसिंहावधानि शिङ्गाचार्य महादेवावधानि सामपाठकपुट्टश्रौति मगुश्रौति प्रभृतयोऽनेकेऽध्यापकाः प्रथिता अभूवन् ॥

वेदा यैरभिरक्षिता बहुशतैर्ग्रामप्रदानैर्मुदा
विद्याश्चानिशमेव भूरिरचितैस्साहायकैः वर्धिताः ।
तान्कर्णाटमहीभृतस्तुलयितुं केऽन्ये जगत्यां नृपाः
नित्यं तेषु कृतज्ञता ननु बुधैर्धार्या सदा नन्दितैः ॥

धर्मशास्त्रम् ।

परलोकभयात् केचित् राजदण्डभयात्परे ।
परस्परभयाच्चान्ये नराः पापं न कुर्वते ॥
धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनास्सत्यवादिनः ।
समाश्शत्रौ च मित्रे च नृपतेस्स्युस्सभासदः ॥
श्रुत्यध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञास्सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥

सुविदितमेवेदं सर्वेषां यद्धर्मशास्त्रमनुसृत्य विहितपराङ्मुखान्प्रति-षिद्धोन्मुखांश्च जनान्दण्डयितुमर्हान्सभासदो विना न राज्यं क्षणमपि सुखेनैधते इति । अत एव

अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चाधिगच्छति ॥

इति स्मर्यते । पुरा हि दुष्टनिग्रहाय राजदण्डः प्रायश्चित्तं चेति द्वौ निग्रहोपायावभवताम् ।

प्राणापनोदन सुरापान स्तेय परदारगमनादीन्यागांसि धर्मशास्त्रा-नुरोधेन राज्ञस्सभासदैर्दण्डेन प्रायश्चित्तेन वा शिक्षितान्यभवन् । दुष्ट-निग्रहं विना न शिष्टा रक्ष्यन्ते इति प्रजापालनाय धर्मशास्त्रमावश्यक-मासीत् । धर्मशास्त्रज्ञा एव सर्वत्र राज्ञां न्यायस्थानेषु नियुक्ता दुष्टा-नदण्डयन्निति ज्ञायते । दायविभागर्णादान सीमाविवाद कूटसाक्ष्यादी-न्विवादांश्चाहन्यहनि सञ्जायमानांस्त एव पर्यहार्षिषुरिति च विदितमेव।

क्वचिद्राजैव सभासद्भिः परिवृतः प्रजानां परस्परविवादान्निराकार्षीदिति बाढमवगम्यते। वर्णाश्रमाचारोचिताद्धर्मात्प्रच्यवतो जनांस्ते ते वर्णा बहिरकार्षुराप्रायश्चित्तानुष्ठानादिति चावगम्यते॥

धर्मश्च द्विविधः—दृष्टोऽदृष्ट इति। अदृष्टधर्मो वेदबोधितः 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति जैमिनिना भगवता मीमांसासूत्रे निर्णीतः। 'यत्त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः' इति च धर्मलक्षणं वर्णितं आपस्तम्बादिभिरिति दृश्यते। पटघटादीनि वस्तूनि यथा चक्षुषा साक्षात्कर्तुमर्हाणि न तथा धर्मस्साक्षाद्द्रष्टुं शक्यते। धर्मस्वरूपनिर्णये विद्वांसोऽपि विवदन्ति। देशभेदेन जनभेदेन कालभेदेन च धर्मो भिद्यमानो दृश्यते। स च धर्मः धर्मशास्त्रेषु निरूपितः। धर्मशास्त्रं स्मृतिश्चेत्यनर्थान्तरम्। अत एव 'श्रुतिस्तु वेदो विख्यातो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः' इत्युक्तमभियुक्तैः॥

अत्रि मनु याज्ञवल्क्य पराशर प्रभृतयष्षट्त्रिंशदृषयः मूलस्मृतिप्रवर्तकाः श्रूयन्ते। तेष्वपि मनु याज्ञवल्क्य पराशरस्मृतयः अवश्यापेक्षितानेकार्थप्रतिपादकत्वात् आप्ततमत्वेन सर्वपरिगृहीतपुरुषैः कृतत्वाच्च सर्वस्मृतिषु प्राधान्यं लभन्ते। एतासां व्याख्यातारः बहवो वर्तन्ते। तेषु मेधातिथिप्रभृतिषु कुल्लूकभट्टेन कृतं मनुस्मृतिव्याख्यानं विज्ञानेश्वरविरचितं याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यानं माधवाचार्यकृता पराशरस्मृतिविवृतिश्च प्रधानमिति सर्वैरभ्युपगतम्॥

भरतखण्डे तु आङ्ग्लसाम्राज्ये स्थापिते सति आर्याणामष्टादशविवादपदगोचराः स्मृतिविशेषा आङ्ग्लभाषायां परिवर्तितास्तैरेव विवादनिर्णयास्थानेषु न्यायस्थानेषु धर्माः निर्णीयमानास्समभवन्। ततःपरमष्टादशविधविवादनिर्णयाय न पण्डितानां नियोगोऽकारि। तदिदानीं धर्मशास्त्रज्ञाः वर्णाश्रमाचारनिर्णयायैव केवलमाद्रियन्ते॥

स चायं वर्णाश्रमधर्मविचारः नाल्पीयान्वर्तते । तिथिनिर्णयः शुभाशुभकर्मकरणक्रमः देवतोत्सवक्रमः जपहोमादिकरणक्रमः षोडश-संस्कारानुष्ठानकालक्रमादिनिर्णयश्चेति बहवो विषया धर्मशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भि-रनवरतं निर्णेया जाग्रति । अत एव राजास्थाने त्रयश्चत्वारो वा विद्वांसो धर्माधिकारिणो नियुक्ता दृश्यन्ते ॥

श्रीमन्महीशूरमहास्थान्यामपि श्रीमति तृतीये कृष्णराजमहाराजे कर्णाटदेशमवति सति महान्तो विद्वांसश्चत्वारः धर्माधिकारिपदव्य-नियुक्ताः धर्माधर्मनिर्णयान् कुर्वन्त आसन् । ततश्श्रीमति चामभूमिपाले शासति महीं तस्यामेव धर्माधिकारिपरंपरायां कुट्टिनरसिंहशास्त्रिणः काशीशेषरामशास्त्रिणः कुंभकोणंशेषाचार्याः चक्रवर्त्यय्यंगार्याश्च बहून् वत्सरानस्याः पाठशालाया अध्यक्षा अपि सन्तः पाठप्रवचनपरीक्षादिकं सर्वं कार्यजातं निर्वहन्तः सन्ति स्म ॥

तस्मिन् समये व्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्याद्यनेकविधशास्त्रविचक्षणाः श्रीमन्तः चक्रवर्त्यय्यंगार्याः अस्यां पाठशालायामेव धर्मशास्त्राणि बहून् कालान् शिष्यानध्यापयामासुः ॥

ततश्च ते महान्तः तदानीमत्यावश्यकं विश्वजनोपयोगकरं संस्कृतग्रन्थानां परिशोधनं मुद्रापणं च प्रवचनापेक्षयाऽप्युत्तमं कृत्यं मन्वानाः तर्कव्याकरण वेदान्तालंकार धर्मशास्त्राद्यन्तर्गतान् परश्शतं प्रबन्धान् लेखकप्रमादादिबहुदोषदूषितान् संशोध्य संमुद्र्य प्रचारयामासुः । तेन बहोः कालात् प्रमुषिताः प्रबन्धारः यशसा पुनरुज्जीविता बभूवुः ॥

विजयनगरमहाराजेषु कर्णाटदेशे शासत्सु विद्यारण्यभगवत्पादेषु शृङ्गगिरिग्रामेऽद्वैतसाम्राज्यपीठमलङ्कुर्वत्सु पराशरमाधवीयमिति पराशर-स्मृतिव्याख्यानं स्मृतिसङ्ग्रहश्चेति निबन्धः, कालनिर्णय इति तिथि-

निर्णायको ग्रन्थश्च तैरेव जनोपकाराय विरचिता इति सर्वेषां विदितमेव। ततः परं रङ्गनाथशास्त्रि कुट्टिशास्त्रिप्रभृतिभिः स्मृतिमीमांसा आह्निकम्, दत्तरत्नापणं दत्तचिन्तामणिरित्यादयः बहवो ग्रन्था विरचितास्समुपलभ्यन्ते। सङ्क्रान्तिनिर्णयप्रमुखाः अनेके ग्रन्थाः मैसूरु महाराजकुलाचार्यवर्यैः श्रीब्रह्मतन्त्रपरकालमहास्थान निर्वहणधुरंधरैः उभयवेदान्ताचार्यैः श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रपरकालस्वामिभिः प्रणीताः दृश्यन्ते॥

तर्कतीर्थेन पण्डितरत्नेन कस्तूरिरङ्गाचार्येण धर्माधिकारिपदमलंकुर्वाणेन सर्वतन्त्रकुशलेन सुगृहीतनामधेयेन नव्योपाकर्मनिर्णयव्याख्यान सत्तरणतराणिप्रमुखाः धर्मशास्त्रग्रन्थाश्चामराजेन्द्रे कर्णाटसिंहासनमधिरुह्य कर्णाटमण्डलं शासति विरचिताः प्रदृश्यन्ते॥

श्रीमति तुरीये कृष्णराजमहाराजे शासति महीमिदानीं तेनैवप्रभुवरेण सदयं रक्षितायां सरस्वतीप्रासादपाठशालायामस्यां धर्मशास्त्रप्रचारणाय धर्मशास्त्रज्ञा अधिकृताश्शास्त्रमेतद्विद्यार्थिभ्यो व्याचक्षते। तदित्थं धर्मशास्त्रायत्तं राज्यरक्षणं राजायत्तं धर्मशास्त्रप्रचारणमिति राजधर्मशास्त्रयोः परस्परमुपकार्योपकारकभावः कर्णाटदेशेष्विव नान्यदेशेषु चकास्ति॥

जेजीयतां महाराजः कृष्णराजो महीतले।
वर्धयन् सांस्कृतीं विद्यां पालयन्धर्मतः प्रजाः॥

व्याकरणशास्त्रम्.

अथ तावद्व्याकरणं वेदाङ्गेषु प्रधानमङ्गमिति सर्वेषामपि विदितम्। व्याकरणं नामार्थविशेषमाश्रित्य स्वरप्रकृतिप्रत्ययादिविशेषान्विदधत् पद खण्डार्थ विशेषज्ञापकः संस्कारविशेषेण आसमान्तात् वैदिकान् लौकिकांश्च शब्दान् करोत्युत्पादयादि प्रकाशयति वा यः नन्दराजराज्यकालिकपाणिन्यादिमहर्षिप्रणतिः स ग्रन्थराशिः तद्व्याख्यास्साटिप्पाणिकास्तन्मतसिद्धान्तप्रकाशकमञ्जूषादिरपि। तच्च नवविधम्—

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।
सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्॥ इति॥

तदित्थं वहुषु व्याकरणेषु जाग्रत्सु किमिति पाणिनयिमेव व्याकरण वेदाङ्गत्वेन स्वीकृतमिति प्रश्नस्समुदेति। न हीच्छैवात्र नियामिका। एकस्यैव शब्दस्य व्याकरणभेदेन साधुत्वासाधुत्वापत्तिश्च स्यात्। अस्योत्तरं—सर्वेषां वैदिकानां लौकिकानां च साधूनां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययादिविभागकल्पनया व्युत्पादनं स्वरविचारादिकं च पाणिनीयादन्यत्र न कृतमिति। तस्मादेव वेदाङ्गमिति महार्षिभिस्स्वीकृतम्॥

अत्रेदं बोध्यम्—अतिक्रान्तबाल्य आहिकश्शालातुरीय इत्यादिनामा नन्दराजराज्यकालिकः पाणिनिर्विद्याग्रहाणयोग्यं वयः प्राप्य नन्दराज्ये निवसन्तमुपवर्षनामानं अथवा वर्षनामानं पण्डितवरिष्ठं विद्यासंपत्तिलाभायोपजगाम। तत्रास्य सब्रह्मचारणौ वररुचिव्याडिनामानावप्यास्ताम्। स पाणिनिर्जडबुद्धिश्शुश्रूषाक्लिष्टश्चासीत्। तमेनं

पण्डितपत्नी हितोक्त्या सर्वविद्याधिपतिमशिानं तपसाऽऽराद्धुं हिमालयं प्रेषयामास। चिरात्कठोरतरेण नियमेन युक्तस्तीव्रेण तपसा तत्र विद्याधिपतिमीशानं तोषयामास। कदाचित्स ईशानो भक्तानुग्रहाय प्रदोषसमये नाट्यरङ्गस्थलमधिष्ठाय स्वहस्तगतं डमरुकं चतुर्दशवारं वादयामास। स नादः पाणिनिना स्वेन करिष्यमाणाष्टाध्यायी धातुपाठ गणपाठ लिङ्गानुशासन मूलभूतचतुर्दशसूत्रात्मकवेदाङ्गव्याकरणसाम्राज्यप्रापकवरदानवाक्यरूपोऽमृतत्वेनापीयत॥

ततस्सपाणिनिः स्वतपोमहिमातिशयलब्ध व्याकरणमूलभूतोक्तसाधुशब्दसाम्राज्यतेजोबलेन "वृद्धिरादैच्" इत्यादिकानि "अ अ" इत्यन्तान्यष्टाध्याय्यात्मकसूत्राणि रचयामास। तथा धातुपाठमेकादशगणात्मकं तत्तद्गणसूत्रेषु गणपाठान् लिङ्गानुशासनसूत्राणि षडधिकारात्मकानि शब्दोच्चारणादिव्यवस्थापिकां वर्णानामुत्पत्तिप्रयत्नादिप्रकाशिकां शिक्षां तथा पाताळविजयाभिधं काव्यमुपजातिवृत्तकं च रचयामास॥

ततः कालक्रमेण पाणिनिव्याकरणस्य वररुचिकृतवार्तिकस्य च सारासारविवेकाय भगवान् पतञ्जलिः महाभाष्यं विरचय्य बहून् शिष्यानध्यापयामास। इत्थं पाणिनिकृतमष्टाध्याय्यात्मकं व्याकरणसूत्रजातं सभाष्यं सर्वत्र प्रवचनपथे प्रसृतं सत् जगत्सर्वं व्याकरणमयमिवातानीत्। ततः कैय्यट सर्वेश्वरदीक्षित विप्रराजेन्द्रादिभिः पण्डितवरैस्तस्यैव महाभाष्यस्य व्याख्यानानि प्रदीप-मणिरत्नप्रभा-स्फूर्त्यादीनि विरचितानि। नागेशमहाशयैश्च प्रदीपस्य विवरणमुद्द्योताख्यं परिभाषेन्दुशेखर लघुशब्देन्दुशेखरादयः प्रबन्धा व्यरच्यन्त॥

ततस्समयमहिम्ना भरतखण्डेऽस्मिंस्तत्तद्राजकीययुद्धाद्युपसर्गवशात्पर्याकुलीभूते तत्तद्देशस्थितग्रामनगरादिषु निवसन्तस्सलक्षणघनान्तवेदपाठिनो वैदिकाः वैयाकरणा नैयायिका मीमांसका वेदान्तिनो मान्त्रिका-

स्तान्त्रिका आगमिकाश्शिल्पिनश्च इमां महीशूरास्थानीमधिगत्य तदानीं-तनस्य श्रीमन्मुम्मडिकृष्णराजओडयर्महाराजस्याश्रयमुपलभ्य तद्बलेन शिष्यान् बहूंस्तत्तच्छास्त्रजातमध्यापयन्तः सुखेनात्र न्यवसन् ॥

तेषु काञ्चीनगरसमीपस्थितमंडकोळत्तूर्ग्रामाभिजनः काशीशेष-शास्त्री, नरसिंहशास्त्री, होसपेट दादाशास्त्री भाष्यमप्पाशास्त्रीत्येवमनेके वैयाकरणाः श्रीमतः कृष्णराजप्रभोः कृपाकटाक्षातिशयबलात्तदानीमधि-वसन्तस्सुखेन कालं नयन्ति स्म ॥

तत्र काशीशेषशास्त्रिणः चरितमतिरमणीयमिति कृत्वा किंचित्प्र-स्तूयते—स प्रथमं काशीं ततः पुण्यपत्तनं ततस्सुरपुरमाधिवसन् तत्र युद्धार्थं महीशूरनगरादागतेन सैन्येन तद्राजसदनस्थानां केषांचिद्बन्दी-ग्रहणसमये तद्राजसदनस्थः काशी शेषशास्त्री द्वाविंशतिवयस्कोऽयं वन्दीकृतो महीशूरपुरं नीतः श्रीकृष्णराजवोडेयर्महाराजमातुलस्य श्रीचा-मप्पाजिमहाधिकारिण आरामे निरुद्धो रक्षितश्च ॥

अत्रान्तरे कार्यान्तराभावेनायं पण्डितवरिष्ठः महामहापण्डितानां तच्छिष्याणां च शास्त्रीयवादप्रक्रियाज्ञानाय पाठनसामयिकविवक्षितार्थ-ज्ञानाय च उपयुक्तान् चतुरो–ग्रन्थान् रचयामास । ते च प्रबन्धास्त्विमे-परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या सर्वमङ्गळा, प्रभा, वादरत्नावळी, लघुशब्दरत्न-पञ्चसन्धिव्याख्या च ॥

एतेषु चतुर्षु ग्रन्थेषु यस्मिन् दिने प्रथमा सर्वमङ्गळा समापिता तस्मिन्नेव दिवसे राजद्वारे महामन्त्रिवर्यैः श्रीमद्बी रामराव् महाशयैः कृतेन विचारेण नायं तद्राजसंबन्धी किंतु पण्डितवरिष्ठ इति निर्णीय वन्दीग्रहाद्विमोच्य स्वगृहे शंकरभगवत्पादीयभाष्यमध्यापयितुं गुरुरकारि ॥

ततश्श्रीकृष्णराजवोडेयर्महाराजेन गुणैकपक्षपातिना वृत्तिगृह-

प्रदानादिसंमानेन पुत्रनिर्विशेषं परिपोष्यमाणोऽहर्दिवं व्याकरणशास्त्रं मुनित्रयोपज्ञमध्यापयन् सुखेन वसति स्म ॥

तच्छिष्यास्त्वनेके व्याकरणशास्त्रपारङ्गताः प्रख्याताः पण्डिता-बभूवुः । तत्पुत्राभ्यामण्णय्यशास्त्रि धर्माधिकारिरामशास्त्रिभ्यामध्यापिता बहवः शिष्या इदानीमपि महीशूरनगरीमिमामलंकुर्वन्ति ॥

एवं श्रीमन्मुम्मडि कृष्णमहीमहेन्द्राश्रयबलेन व्याकरणनरसिंहशास्त्रिणः शिष्या अत्रत्याः कुप्पाशास्त्रि लक्ष्मणाचार्य चामराजनगरं श्रीकण्ठशास्त्रि गरळपुरशास्त्रि प्रभृतयो महान्तो वैयाकरणास्संवृत्ताः ॥

एवं नानामुखेन व्याकरणशास्त्रपठनपाठनप्रक्रियायां प्रसरन्त्यां सर्वेषामपि शास्त्राणामेकत्रैव स्थाने प्रवचनकल्पनमध्येतृविद्यार्थिसौकर्यापादकमिति मत्वा श्रीमन्मुम्मडि श्रीकृष्णराजेन्द्रमहाराजस्य सूनुः श्रीमान् श्रीचामराजेन्द्रसार्वभौमः संस्कृतमहापाठशालां निर्माप्य तत्र महतः पण्डितान् पाठनार्थं नियोज्य मासिमासि तत्तत्कुटुम्बभरणयोग्यद्रव्यदानैः पठनपाठनव्यापारेण तां शालां शब्दब्रह्ममयीमकरोत् ॥

तदानीं धर्माधिकारी कुम्भकोणशेषाचार्यः धर्माधिकारी चक्रवर्त्यय्यंगार्यश्च प्रसिद्धौ वैयाकरणौ चामराजास्थानमलङ्कुरुतः स्म ॥

इदानीं तत्सूनुना सद्गुणशेवधिना राजर्षिणा श्रीमन्नाल्वडि कृष्णराजेन्द्रसार्वभौमेन अस्यां पाठशालायां पूर्वावस्थातोऽप्यतिशयितवेतनप्रदान-अध्येतृविद्यार्थ्यानुकूल्यसंपादन पण्डितरत्नादि विरुदप्रदानरूपप्रोत्साहनादिना संभाविताः पण्डितवर्याः विद्यार्थिनश्च तद्विषयेऽत्यन्तं कृतज्ञाः कृतार्थाश्च प्रत्यहं तमाशीर्भिरवितथाभिराशासत इति सर्वमनवद्यम् ॥

ज्योतिश्शास्त्रम्.

वेदविलोचनमवनौ त्रिस्कन्धं ज्यौतिषं हि यदुपज्ञम् ।
स जयति मरीचिमाली लक्ष्मीधाम्नो निकेतनं भगवान् ॥

न दैवं न पित्र्यं च कर्मादि सिद्ध्येत्
न यत्रास्ति देशे ननु ज्यौतिषज्ञः ।
न तारा न चारा नवानां ग्रहणाणां
न तिथ्यादयो वा यतस्तत्र बुद्धाः ॥

इति ज्यौतिषज्ञैः कृतं तिथिनक्षत्रग्रहचारादिदर्पणं पञ्चाङ्गं विना न भरतखण्डनिवासिनामार्याणां कर्माणि सुसाधानि भवन्ति । न कर्माचरणं विना वर्णाश्रमधर्मास्सिद्ध्यन्ति । अतः कर्मानुष्ठानाय ज्यौतिषशास्त्रज्ञानमावश्यकमिति स्पष्टम् ॥

यदा च वेदाः ऋषिभिर्दृष्टास्तदैव ज्योतिश्शास्त्रमपि समभवदिति ज्ञायते । 'कृत्तिकास्वग्निमादधीत' इत्यादिश्रुत्या कृत्तिकासु सूर्यचारकालेऽग्न्याधानं विहितम् । कृत्तिकासु सूर्यस्य चारश्च ज्योतिश्शास्त्रं विना दुर्ज्ञेयः । किंच—

उत्तरायणदक्षिणायनयोर्लक्षणभूता अहोरात्रयोर्यथाक्रमं वृद्धिह्रासह्रासवृद्धयस्स्पष्टं तैत्तिरीयब्राह्मणे (III 10, 4.) निगदिता दृश्यन्ते । एतेन वेदेषु न कुत्रापि उत्तरायणदक्षिणायनयोः स्थूलमपि लक्षणं निर्दिष्टं दृश्यते इति यत्कैश्चित्पाश्चात्यविद्वद्भिरुक्तं तन्निरस्तं भवति ॥

घर्मवृद्धिरपां प्रस्थः क्षपाह्रास उदग्गतौ ।
दक्षिणे तौ विपर्यस्तौ माघश्रावणयोस्सदा ॥

इति वेदाङ्गज्यौतिषेऽप्येतल्लक्षणं स्पष्टमुक्तं वर्तते—

प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सूर्याचन्द्रमसावुदक् ।
सर्पार्धे दक्षिणार्कस्तु माघश्रावणयोस्सदा ॥

इति तत्रैव स्पष्टमुक्तम् । अयनचलनवशान्न माघश्रवणयोर्नापि श्रविष्ठाश्लेषार्धयोरिदानीमुदगयनदक्षिणायने सम्भवतः । सूर्यप्रज्ञप्तौ जैनग्रन्थे दक्षिणायनमाश्लेषार्धात्पुष्यनक्षत्रमगमदित्युक्तम् । वराहमिहिरकृतबृहत्संहितायां पुनर्वसुनक्षत्रं सवितरि समागते दक्षिणायनमभवदिति निर्दिष्टम् । तदित्थमयनचलनं क्रमान्नक्षत्रान्नक्षत्रान्तरे समभवदिति पूर्वोक्तैर्गमकैः भरतखण्डनिवासिनो मौहूर्तिकाः ग्रहचारगणने पटवस्समभवन्निति बाढमाकल्यते ॥

तिथिनक्षत्रयोगकरणानि कर्मोपयुक्तानि भरतखण्ड एव केवलं दृश्यन्ते । न तान्यन्यदेशेषूपयुक्तानि । सप्तदिनात्मकवारव्यवहारस्तु सार्वत्रिको वर्तते, स च न ग्रहगत्यधीनः किंतु कल्पितः । एवं योगकरणे च कल्पिते एव । तिथिस्तु चन्द्रचाराधीन इति न तस्य कल्पितत्वं वदन्ति । एवं सूर्यादिसप्तग्रहाणां चारा यत्र शास्त्रे यथावन्निष्कृष्यन्ते तच्छास्त्रं ज्योतिस्सिद्धान्तशास्त्रमिति कथ्यते । यत्र च ग्रहचारवशान्मनुष्याणां सुखदुःखे सम्भवत इति शुभाशुभफलमनुमीयते तच्छास्त्रं फलशास्त्रमिति कथ्यते ॥

सूर्याचन्द्रमसौ खमण्डले सञ्चरत इति सर्वविदितमेव । तत्र सूर्ययानमार्गः सूर्यक्रान्तिमण्डलमिति चान्द्रयानमार्गः चान्द्रचारमण्डलमिति च व्यवह्रियते । तन्मण्डलं दीर्घवृत्ताकारं वर्तते । तद्वृत्तं सप्तविंशत्या अश्विन्यादिनक्षत्रैः समान्तरमङ्कितमिति गणनार्थमुपायः कृतः । किंच तद्वृत्तं षष्ट्युत्तरत्रिशतांशैः विभज्य प्रथमः त्रिंशदंशपरिमितः भागः वृषभ इति एवं क्रमेण व्यवहरन्ति ॥

म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक्छास्त्रमिदं स्थितम् ।
ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्दैवविद्द्विजः ॥

इति हायनरत्नपरामृष्टायाः गर्गोक्तेः—

ब्रह्मद्वोषितुरुष्कसम्भवमिदं तार्तीयकं वर्तते
शास्त्रं यद्यपि सद्द्विजैरपि तथाप्यध्येतुमर्हं भवेत् ।
यस्माद्यत्सदसत्फलं निगदितं सत्यं हि किं पङ्कजे
शङ्का पङ्कभवा तथा फणिफणोत्पन्ने मणौ दूषणम् ॥

इति हायनरत्नपरामृष्टगणेशदैवज्ञवचनाच्च यवनोपज्ञं बाबिलोनिय रोमकादिदेशोपज्ञं च ज्योतिश्शास्त्रमार्योपज्ञज्योतिश्शास्त्रेण संमिलितं सत्परां वृद्धिं भरतखण्डे प्राप्नोदिति वदन्ति ॥

वराहमिहिराचार्यकृतायां पञ्चसिद्धान्तिकायां रोमकसिद्धान्तोऽपि परिगणितो वर्तते। आर्यसिद्धान्तः वसिष्ठासिद्धान्तः ब्रह्मासिद्धान्तः सूर्यसिद्धान्तः रोमकसिद्धान्त इति प्राचीनास्सिद्धान्ताः जाग्रति । ज्योतिश्शास्त्रज्ञेषु आर्यभटो नाम विद्वान् वराहमिहिराचार्यश्च प्रसिद्धौ ग्रन्थकर्तारौ क्रिस्ताब्दानां पञ्चमषष्ठशतकान्तयोस्समभवतामिति ज्ञायते । वराहमिहिराचार्येण कृतं बृहज्जातकं फलशास्त्रज्ञानायेदानीमपि बहुभिरधीयते ॥

पुरा शङ्कुच्छाया नक्षत्रदर्शनमिति द्वावुपायौ ग्रहचारनिर्णयायोपायुज्येताम् । शङ्कुच्छायामानं दोषं विना दुस्साधम् । यन्त्राद्यसहकृतेन नेत्रेण नक्षत्रदर्शनमपि न सुसाधमितीदानीं पाश्चात्यैर्विद्वद्भिः बहुविधानि यन्त्राणि कल्पितानि । ग्रहचारनिर्णयाय च उन्नतानि नक्षत्रसदनानि च तत्र तत्र भूरिद्रव्यव्ययेन कल्पितानि वर्तन्ते । भरतखंडनिवासिनामेतादृशोपकरणाभावात् ज्योतिस्सिद्धान्तशास्त्रमिदानीं नात्रैधमानं विद्यते ॥

पुरातनैर्वररुच्यादिभिर्ज्योतिर्विद्भिः कल्पितानि यानि पदका-

न्यद्योपलभ्यन्ते तान्येवानुरुद्ध्य तिथ्यादिनिर्णयोऽद्य क्रियते। निर्णयश्चायं नक्षत्रसदनेषु यन्त्रोपकरणसाहाय्येन विद्वद्भिः कृतेन निर्णयेन न सम्मितो भवति। अतः भरतखंडेऽपि तादृशं साहाय्यमावश्यकमित्यत्र न कोऽपि सन्देग्धि ॥

आ कदम्बराज्यारम्भकालादा चाधुनातनकालाद्द्विजानामावासस्थानेऽत्र कर्णाटदेशे ज्योतिश्शास्त्रमन्यैश्च शास्त्रैर्बाढमध्ययनविषयोभूदित्यत्र न कोऽपि सन्देहः। विजयनगरमहाराजेषु कर्णाटदेशमवत्सु विद्यामाधवो नाम दैवज्ञः विद्यामाधवीयं नाम मुहूर्तफलप्रदर्शकं ग्रन्थं प्राणिनाय। स च ग्रन्थोऽधुनाऽपि विद्यार्थिभिरधीयते। तम्मयार्यविरचितो ग्रहगणितभास्करोद्याऽपि समुपलभ्यते। विद्यारण्यविरचितानि ज्यौतिषग्रन्थकदम्बानि सर्वेषां विदितान्येव। अलसिङ्गार्येण लीलावती व्याख्याता चकास्ति। नरसिंहघनपाठिना रचितं ग्रहणदर्पणं केन नाभिनन्द्यते। श्रीमता तृतीयेन कृष्णराजेन श्रीतत्वनिधौ ज्योतिश्शास्त्रं स्पष्टं बालबोधाय विवृतं वरीवर्ति। सङ्ख्यारत्नकोशादयो ज्योतिर्ग्रन्थास्तेनैव महाराजेन विरचिताः समुपलभ्यन्ते। जातकफलकथने प्रश्नफलकथने च श्रीकृष्णराज इव नान्यो दैवज्ञो निपुणस्समभवदिति विद्वांसो वदन्ति। तर्कवाचस्पतेः कुणिगल् रामशास्त्रिणः द्वितीयपुत्रस्य जातकमाकलय्य 'प्रसिद्धः परिव्राड्राजहंसोऽयं भविष्यति' इति श्रीकृष्णराजेनोक्तं यत् वचनं तत् सत्यमभवादिति सर्वेषां विदितमेव। स एव षष्टिवार्षिकतिथिपत्राणि विरच्य संशोध्य ग्रहणसमयान् यन्त्रैः परीक्ष्य च ज्योतिस्तन्त्रं महीयसीमुन्नतिं प्रापयादिति वृद्धमुखादवगम्यते। इदानीं च पाठशालायामस्यां बहवश्शिष्याः ज्योतिश्शास्त्रमधीयाना विद्यन्ते ॥

अनुकलविजृम्भमाणप्रेमभरोत्फुल्लमानसौ सुचिरम्।
सुप्रजसौ विजयेतां चिरायुषौ कृष्णराजयुवराजौ ॥

मीमांसा

शास्त्रमिदं वेदार्थविचारात्मकम् । वेदश्च कर्मकाण्डज्ञानकाण्डात्मकोभयभेदभिन्नः । तत्र कर्मकाण्डात्मकपूर्वभागे तावत्कर्मविचारः कृतः । ज्ञानकाण्डात्मकोत्तरभागे च ब्रह्म विचारितम् । वेदार्थविमर्शनपूर्वकं पूर्वभागे कर्मस्वरूपनिरूपणादेवास्य शास्त्रस्य पूर्वमीमांसेति व्यवहारः । एतच्छास्त्रीयक्रमेणैवोत्तरमीमांसात्मकवेदान्तशास्त्रेऽप्यधिकरणरचना कृता । एतच्छास्त्रसिद्धन्यायानामेव तस्मिन्नपि शास्त्रे तत्रतत्राभ्युपगमः कृतः । अतएवेयं पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसाया अत्यन्तोपकारिणी ॥

अलौकिकश्रेयस्साधनधर्मविचाररूपमिदं शास्त्रं षोडशाध्यायपरिमितम् । आदितः द्वादशस्वध्यायेषु क्रमेण धर्मप्रमाण—धर्मभेद—अङ्गाङ्गित्व—प्रयोज्यप्रयोजकभाव-क्रम—अधिकारि—सामान्यातिदेश—विशेषातिदेश—ऊह—बाध—तन्त्र—प्रसंगाः प्रदिपादिताः ॥

उपरितनाध्यायचतुष्टयेन सपरिकरं देवताविचारणं कृतमितीयं मर्यादा कात्स्न्र्येनास्य पूर्वमीमांसाशास्त्रस्य ॥

अस्मिंश्च शास्त्रे वृत्ति भाष्य वार्तिक टीका पञ्चिका विवरण दीपिका कौस्तुभ रहस्य प्रभृतयः प्रबन्धाः सर्वशास्त्राणां सर्वन्यायानां सर्ववाक्यार्थानां सर्वसिद्धान्तानां च मूलस्तम्भभूता विराजन्ते ॥

दुरवगमातिविपुलतत्तन्न्यायजटिलपरस्सहस्रविषयपरिगुम्भितस्यास्य शास्त्रस्य प्रवक्तारः प्रबन्धप्रणेतारश्च पूर्वमासन्नस्मिन्देशे । तत्र वांछेश्वरीनाथनामा महापण्डितः भाट्टचिन्तामण्याद्यनेकप्रबन्धकर्ता सत्याषाढकल्पसूत्रव्याख्याता च सर्वविश्रुतः ॥

धर्मशास्त्रवेदान्तशास्त्रलौकिकतत्तन्न्यायाद्युपकारकतया एतच्छास्त्राध्ययनस्यात्यन्तावश्यकत्वं मन्यमानानां सरस्वतीप्रासादमहापाठशालाप्रधानाध्यक्षपदवीमनुमन्यमानानां न्यायवेदान्तमीमांसादिसकलशास्त्रपारावारायमाणहृदयानां श्रीरङ्गनाथब्रह्मतन्त्रपरकालस्वामिनां सन्तोषं समाकलयद्भिः श्रीमत्कर्णाटकदेशाधीश्वरैः श्रीमच्चामराजेन्द्रसार्वभौमैः अस्यां स्वेन प्रतिष्ठापितायां पाठशालायां एतच्छास्त्राध्ययनाध्यापनादिविषयेऽतीव सौकर्यसंपादनद्वारा प्रथमतः पञ्चत्रिंशद्वत्सरेभ्यः प्रागेतदध्वरमीमांसाध्यापने ब्र॥ श्री॥ केतांडपट्टि गीताचार्याः श्रीकृष्णराजाभ्युदयाद्यनेककाव्यरचनाकुशलाः कविकुलशिरोमणयः नियमिताः । तदनु तर्कतीर्थपण्डितरत्नेत्याद्यनेकबिरुदाङ्कितैष्षड्दर्शनीपारदृश्वभिश्श्रीमद्भिः कस्तूरिरङ्गाचार्यैः सामस्त्येनैतच्छास्त्रमध्यापितमासीत् । तैरेव चाचार्यवर्यैर्जैमिनिसूत्राणि भट्टमतानुसारेण सुलभशैल्या बह्वर्थप्रतिपादिका सारबोधिन्याख्या काचिद्वृत्तिर्व्यरचि ॥

सा च महीशूरराजकीयप्राच्यकोशागारे मुद्रिता जागर्ति । तदाचार्यसकाशादेवाधीतैतच्छास्त्रमर्यादाः पण्डितवरा इदानीमस्यां महापाठशालायामेतच्छास्त्रं प्रचारयन्तो विद्यन्ते ॥

अधुना महाराजनाल्वडि श्री॥ कृष्णराजेन्द्रसार्वभौमैः प्रबलप्रोत्साहनादिना विशेषतः परिपोष्यमाणमेतच्छास्त्राध्ययनाध्यापनादिकं इतोप्यतिशयितप्रकारेण अभिवर्धतामिति सर्वं सुस्थम् ॥

मीमांसा

शास्त्रमिदं वेदार्थविचारात्मकम् । वेदश्च कर्मकाण्डज्ञानकाण्डात्मकोभयभेदभिन्नः । तत्र कर्मकाण्डात्मकपूर्वभागे तावत्कर्मविचारः कृतः । ज्ञानकाण्डात्मकोत्तरभागे च ब्रह्म विचारितम् । वेदार्थविमर्शनपूर्वकं पूर्वभागे कर्मस्वरूपनिरूपणादेवास्य शास्त्रस्य पूर्वमीमांसेति व्यवहारः । एतच्छास्त्रीयक्रमेणैवोत्तरमीमांसात्मकवेदान्तशास्त्रेऽप्यधिकरणरचना कृता । एतच्छास्त्रसिद्धन्यायानामेव तस्मिन्नपि शास्त्रे तत्रतत्राभ्युपगमः कृतः । अतएवेयं पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसाया अत्यन्तोपकारिणी ॥

अलौकिकश्रेयस्साधनधर्मविचाररूपमिदं शास्त्रं षोडशाध्यायपरिमितम् । आदितः द्वादशस्वध्यायेषु क्रमेण धर्मप्रमाण—धर्मभेद—अङ्गाङ्गित्व—प्रयोज्यप्रयोजकभाव-क्रम—अधिकारि—सामान्यातिदेश—विशेषातिदेश—ऊह—बाध—तन्त्र—प्रसंगाः प्रदिपादिताः ॥

उपरितनाध्यायचतुष्टयेन सपरिकरं देवताविचारणं कृतमितीयं मर्यादा कात्स्र्न्येनास्य पूर्वमीमांसाशास्त्रस्य ॥

अस्मिंश्च शास्त्रे वृत्ति भाष्य वार्तिक टीका पञ्चिका विवरण दीपिका कौस्तुभ रहस्य प्रभृतयः प्रबन्धाः सर्वशास्त्राणां सर्वन्यायानां सर्ववाक्यार्थानां सर्वसिद्धान्तानां च मूलस्तम्भभूता विराजन्ते ॥

दुरवगमातिविपुलतत्तन्न्यायजटिलपरस्सहस्रविषयपरिगुम्भितस्यास्य शास्त्रस्य प्रवक्तारः प्रबन्धप्रणेतारश्च पूर्वमासन्नस्मिन्देशे । तत्र वांछेश्वरीनाथनामा महापण्डितः भाट्टचिन्तामण्याद्यनेकप्रबन्धकर्ता सत्याषाढकल्पसूत्रव्याख्याता च सर्वविश्रुतः ॥

धर्मशास्त्रवेदान्तशास्त्रलौकिकतत्तन्न्यायाद्युपकारकतया एतच्छास्त्राध्ययनस्यात्यन्तावश्यकत्वं मन्यमानानां सरस्वतीप्रासादमहापाठशालाप्रधानाध्यक्षपदवीमनुमन्यमानानां न्यायवेदान्तमीमांसादिसकलशास्त्रपारावारायमाणहृदयानां श्रीरङ्गनाथब्रह्मतन्त्रपरकालस्वामिनां सन्तोषं समाकलयद्भिः श्रीमत्कर्णाटकदेशाधीश्वरैः श्रीमच्चामराजेन्द्रसार्वभौमैः अस्यां स्वेन प्रतिष्ठापितायां पाठशालायां एतच्छास्त्राध्ययनाध्यापनादिविषयेऽतीव सौकर्यसंपादनद्वारा प्रथमतः पञ्चत्रिंशद्वत्सरेभ्यः प्रागेतदध्वरमीमांसाध्यापने ब्र॥ श्री॥ केतांडपट्टि गीताचार्याः श्रीकृष्णराजाभ्युदयाद्यनेककाव्यरचनाकुशलाः कविकुलशिरोमणयः नियमिताः। तदनु तर्कतीर्थपण्डितरत्नेत्याद्यनेकविरुदाङ्कितैष्षड्दर्शनीपारदृश्वभिश्श्रीमद्भिः कस्तूरिरङ्गाचार्यैः सामस्त्येनैतच्छास्त्रमध्यापितमासीत्। तैरेव चाचार्यवर्यैर्जैमिनिसूत्राणि भट्टमतानुसारेण सुलभशैल्या बह्वर्थप्रतिपादिका सारबोधिन्याख्या काचिद्वृत्तिर्व्यरचि॥

सा च महीशूरराजकीयप्राच्यकोशागारे मुद्रिता जागर्ति। तदाचार्यसकाशादेवाधीतैतच्छास्त्रमर्यादाः पण्डितवरा इदानीमस्यां महापाठशालायामेतच्छास्त्रं प्रचारयन्तो विद्यन्ते॥

अधुना महाराजनाल्वडि श्री॥ कृष्णराजेन्द्रसार्वभौमैः प्रबलप्रोत्साहनादिना विशेषतः परिपोष्यमाणमेतच्छास्त्राध्ययनाध्यापनादिकं इतोप्यतिशयितप्रकारेण अभिवर्धतामिति सर्वं सुस्थम्॥

साहित्यम्

जगदावर्जनचतुरा जयतुतमां साहिती जगन्मधुरा ।
परिमुषितेतरभावाः परितः परिशीलयन्ति यां कवयः ॥

हृदयङ्गमेषु चिन्ताकुलितचेतोरसायनप्रायेषु वाङ्मयेषु किमपि रमणीयं नाम साहित्यमिति । मनोज्ञभावाविष्करणपटुतरसूक्तिरूपेण विजयमानं साहित्यं निखिलविमर्शकशिरोलाल्यमिति शतशोऽपि कथनं नातिशयोक्तिः । अस्य चेदृशीमुन्नतिं हृद्यतररसपरिकरा इव पानकस्य वाङ्मयप्रपञ्चे निलीनास्ते ते दार्शनिका आनुभविकाः कलासम्बन्धिनः अन्ये चापि रमणीयतरा अर्था एव साहित्यपदनिवेदिता निस्सन्देहमाचक्षते । तस्यास्य साहित्यस्य रसानुभवसमुचितो मार्गः काव्यनाटकलक्षणग्रन्थाद्यात्मना परितः प्रचरति परमर्ष्युपज्ञं निष्कण्टकं भारतमण्डले । काव्यानि च काळीपरमप्रसादमूर्तेः काळिदासस्य दण्डिनः बाणस्य सुबन्धोरिति च परस्सहस्राण्येव जगति प्रकाशन्ते ।

अङ्गोपाङ्गैस्सुविशदमपि विज्ञानसन्माणिम् ।
रमणीयवचोबन्धे विन्यस्यामोदमादधुः ॥

बालकैर्बुद्धिप्रकर्षाय विवेकाय चाधीयमानासु विद्यासु प्रभुसम्मिता वेदास्सुहृत्सम्मितानि पुराणानि कान्तासम्मितं काव्यमिति सरसानि काव्यान्येवाधीयन्ते । काव्यरचनाज्ञानं हि राजचरितरचनायै राजशासनलेखनाय चोपयुज्यते । पुरा कदम्बवंशमुक्तामणिषु राजसु शीमोगाप्रान्तस्थं वैजयन्तीपत्तनमधिष्ठाय महीशूरदेशं शासत्सु—

श्रीशान्तिवर्मनृपतेः वरशासनस्थः
कुब्जस्स्वकाव्यमिदमश्मतले लिलेख

इति तालिगुन्दशासने उपान्त्यपद्यं दृश्यते । एतच्छासनगतानि पद्यानि कालिदासादिकृतपद्यानीव हृद्यानि दृश्यन्ते—

गुप्तादिपार्थिव कुलाम्बुरुहस्थलानि
स्नेहादरप्रणयसम्भ्रमकेसराणि ।
श्रीमन्त्यनेकनृपषट्पदसेवितानि
योऽबोधयद्दुहितृदीधितिभिः नृपार्कः ॥

इतीदं सावयवरूपकालङ्कारालंकृतं पद्यं कदम्बान्वयचूडामणेः काकुत्स्थवर्मणः गुप्तानां च राज्ञां परस्परं वैवाहिकं सम्बन्धं निर्वक्ति ॥

कदम्बराजेभ्य उत्तरस्मिन्काले ये गांगा राजानः महीशूरदेशमाशिषन्, तेषां च शासनान्यप्युत्तमकाव्यशैल्यैवालिखितानि दृश्यन्ते । हेब्बूरुताम्रशासने गङ्गान्वयतिलकः दुर्विनीतो नाम राजा "रूपावतारकारः देवभारतीनिबन्धवृहत्कथः किरातार्जुनीय पञ्चदशसर्गटीकाकारः" इति वर्ण्यते । पुरा राजानोऽप्यधीतकाव्याः काव्यव्याख्यातारः काव्यप्रणेतारश्चाभूवन्नित्यनेन शासनेन निस्सन्देहं ज्ञायते । हरिहरशिलाशासने महीशूरदेशचक्रवर्तिना होय्सलवंशाब्धिसोमेन सोमदेवेन निर्मिता सोमनाथनगरीत्थं वर्ण्यते—

क्वापि क्वापि नयावलीपरिमिलन्मीमांसया मांसलाः
क्वापि क्वापि च तर्ककर्कशवचोवीचीनिचोलीकृताः ।
क्वापि क्वापि च शब्दयज्ञकवितासंवावदूकाः शुकाः
श्रीविद्यानिधिसोमनाथनगरी सा भाति भूषा भुवः ॥

न केवलं काव्यरसास्वादमग्नाः कवयोऽपितु मीमांसकाः शाब्दिकाश्च होय्सलवंशमुक्तामणिभी राजभिस्संरक्षिताः शास्त्रमीमांसामिव काव्यमीमांसामपि व्यतन्वन्निति बाढं ज्ञायते ॥

होय्सलेभ्यश्चोत्तरस्मिन्काले विजयनगराधिष्ठात्रा श्रीमत्कृष्ण-राजेन महीशूरसंस्थानाधिपतिना महीशूरदेशे विद्याविवृद्धिमभिसंधाय विद्वद्भ्यः कृतानि दानानीत्थं हुरगलवाडीताम्रशासने प्रशस्यन्ते—

कांची श्रीशैल शोणाचल कनकसभा वेङ्कटाद्रिप्रमुख्ये-
ष्वावृत्त्यावृत्त्य सर्वेष्वतनुत विधिवत्भूयसे श्रेयसे यः।
देवस्थानेषु तीर्थेष्वपि कनकतुलापूरुषादीनि नाना
दानान्येवोपदानैरपि सममखिलैरागमोक्तानि तानि ॥

पुरा खलु वेदादिविद्यापाठनार्थं तत्तद्विद्यावरिष्ठानां विदुषां शालैव पाठशाला समभवत्। तदीदृशोपाध्यायानां निष्किंचनानां जीविकासौकर्याय राजानः करदण्डबल्यादिराजदेयविरहिता वृत्तीर्विद्वद्भ्यो व्यतरन्निति पुरातनराजशासनेभ्योऽवगम्यते। पुराकृतानि विद्वद्दानानि विद्वद्वेतनस्थानीयानि विद्याप्रवृद्धये प्राभवन्निति हि वस्तुतत्त्वम् ॥

तदिदं यदुवंशपयःपारावारसुधांशुना महीशूरदेशभूपालतिलकेन श्रीमता कंठीरवनरसिंहराजेन वितीर्णानां वृत्तीनां स्तुत्या मेलुकोटेताम्रशासनगतया बाढं ज्ञायते। यथा—

वेदाः प्रमाणं सकलद्विजानां धर्मस्य मूलं त्विदमेव नान्यत्।
तस्मात्तु वेदत्रयबोधनाय चकार वृत्तिद्वयमत्र भूपः ॥ इति।

अपिचास्य जनपदस्य नेयमद्यतनी विद्वदधिष्ठानप्रतिष्ठा। सरस्वतीविहारविलाससौधः खलु कर्णाटनीवृत्। यथाह तत्रभवान् वेदान्ताचार्यः सङ्कल्पसूर्योदये—

लक्ष्मीकौस्तुभलक्षणेन वपुषा वाचं विनैव स्वयं
श्वेतद्वीपनिवासिनामिव दिशन् संतोषमन्तर्मुखम्।
विद्यावीचिसहस्रसंभ्रममिलद्दुग्धार्णवाडम्बरे स्थानं
संयमिसार्वभौमविजयस्थाने विधत्ते हरिः ॥

इति । यथाह च श्रीशैलकविः—

शमयति जडिमानं सौमनस्यं प्रसूते
सकलकरणशिक्षाकौशलानि व्यनक्ति ।
सकृदपि चिकदेवक्ष्माभृदास्थानसीमा
परिगतबुधगोष्ठीप्रान्तपङ्क्तिप्रवेशः ॥

इति । यदाह स एव स्मृतिसुधारम्भे—

प्रौढेनाप्रतिमेन वीरचिकदेवेन्द्रेण बाल्यात्प्रभृ-
त्यैकान्त्यात् निजनिर्विशेषमनघां वृद्धिं समारोपितः ॥

इति । अन्ये ते जनपदाः, अन्योऽयं कर्णाटदेशः । यत्र महिला अपि अधरीकृतविरञ्चिमहिलाः विदुष्यः कवयश्चासन् । यदाह कविराजः राजशेखरः—

सरस्वतीव कर्णाटी विजयाङ्का जयत्यसौ ।
या वैदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् ॥
नीलोत्पलदलश्यामां विज्जांकां तामजानता ।
वृथैव दण्डिनाऽप्युक्ता सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

इति । यस्या इयं सूक्तिसुधायाः विप्रुट्—

एकोऽभून्नलिनात् ततश्च पुलिनात् वल्मीकतश्चापरः
ते सर्वे कवयो भवन्ति गुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे ।
अर्वाञ्चो यदि गद्यपद्यरचनैः चेतश्चमत्कुर्वते
तेषां मूर्ध्नि दधामि वामचरणं कर्णाटराजप्रिया ॥ इति ॥

ततश्च श्रीरङ्गपत्तननिवासिना वेङ्कामात्येन (प्रधानि वेङ्कप्पय्य) प्रणीताः नाटक, प्रकरण, भाण, प्रहसन, डिम, व्यायोग, समवाकार, वीथी, ईहामृगाद्याः प्रबन्धाः असंख्या उपलभ्यन्ते ॥

तेनैव तुरीयाश्रमे चिन्मयमुनिनामधेयेन प्रणीतं शारीरकमीमांसाभाष्यं द्वात्रिंशत्सहस्रग्रन्थपरिमितं प्राचीनविष्णुभाष्यस्य संक्षिप्तस्य विकासरूपं समुपलभ्यते । तत्र हि जगतस्सत्यत्वमङ्गीकृत्य अद्वैतं निर्णीतमस्ति ॥

श्रीमति तृतीये कृष्णराजमहाराजे महीशूरदेशं शासति तार्किकमीमांसकशाब्दिकमौहूर्तिकैर्विद्वद्भिस्साकं बहवः प्रसिद्धाः कवयश्च तदास्थानमलमकुर्वन्निति सर्वेषां विदितमेव । गरळपुरिशास्त्रिनामा कविः रामायणस्य युद्धकाण्डं चम्पूप्रबन्धरूपेण व्यरचयत् । श्रीनिवासनामाऽपरः कविः कृष्णराजप्रभावाभ्युदयकाव्यमकरोत् । भागवतकृष्णकविना कृष्णराजाभ्युदयो नाम काव्यं व्यरचि । श्रीमता कृष्णराजेनापि कृतमार्यारामायणमिति काव्यं सहृदयहृदयाह्लादमुपलभ्यते । वेदान्तवादावळी-न्यायभास्कर--सिद्धान्तसिद्धाञ्जन--कृष्णराजकलोदयाद्यनेकप्रबन्धप्रणेता श्रीमान् यदुगिरि-अनन्ताचार्यनामा विपश्चिदपश्चिमः संस्थानालंकारप्रायस्समासीदिति सुगृहीतमेतत् ॥

श्रीमता केनचित् महानुभावेन नृसिंहनामधेयेन प्रणीतं अलंकारशास्त्रं समग्रं कळले नंजराजयशोभूषणमिति नाम्ना विश्रुतमत्र देशे समुपलभ्यते । अपिच श्रीमन्महाराज कुलगुरुभिः श्री॥ श्री॥ श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रपरकालसंयमीन्द्रैः परश्शतप्रबन्धप्रणेतृभिः विरचितं लक्ष्मीसहस्रव्याख्यानं हंससंदेशव्याख्यानं अलंकारमणिहाराख्यः महान् अलंकारप्रबन्धः इत्यादयः विश्वविश्रुता विराजन्ते ॥

श्रीमता सुगृहीतनाम्ना गीताचार्येण प्रणीता श्रीकृष्णराजाभ्युदयचम्पूः विद्वदानन्दकरी चकास्ति । श्रीमता चामराजनगररामशास्त्रिणा सीतारावणसंवादझरीति विरचिता काव्यरचना कस्य वा हृदयं नाह्लादयति । तस्य च ज्येष्ठभ्रात्रा श्रीकंठशास्त्रिणा यवन-

यामिनीविनोदकथाः गीर्वाणभाषाभूषा इव वितेनिरे । कविरत्नविरुदाङ्कितेन सण्डिकल्ूरामशास्त्रिणा विरचिते ग्रन्थकदम्बे भैमीपारिणयं नाम नाटकं मेघप्रतिसन्देश इति काव्यं च बहुभिरभिनन्दितं विद्योततेतराम् ॥

इदानीमपि श्रीमता कृष्णराजमहाराजेन प्रतिवर्षं क्रियमाणायै काव्यरचनाकौशल्यपरीक्षायै समर्पितेषु काव्येषु बहूनि काव्यानि सहृदयहृदयंगमानीत्यभिनान्दितानि दृश्यन्ते ॥

तदित्थं बहोः कालान्महीशूरदेशे शास्त्रसाहित्यादि संस्कृतविद्यावृद्धी राजायत्तैवासीदिति स्पष्टं ज्ञायते । वैदुष्यमेव भरतखडनिवासिनामार्याणां नागरकतौन्नत्यादर्शः। न तु तटाकानि हर्म्याणि शिल्पकौशल्याधारभूता देवालया वा । एताानि खलु न चिरस्थायीनि, वैदुष्यमेकमेव हि शाश्वतं धनम् । तस्य च रक्षकं प्रबन्धजातम् । सप्तसु सन्तानेषु काव्यादिप्रबन्धोऽप्येकस्सन्तान इति स्मर्यते ॥

अतश्च संस्कृतविद्याभिवृद्धितत्परा भरतखण्डाधिवासिनो राजान एव भरतखण्डप्राशस्त्यौन्नत्यहेतव इति वक्तुं को वा सन्दिह्यात् । अत एव हि 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' इति धर्मशास्त्रकारास्समामनन्ति । देवतागुरुराजभक्त्यतिशयाधाने हि न संस्कृतविद्यातोऽन्या विद्या जगतीतले चकास्ति । संस्कृतग्रन्थादौ सामान्येन स्वेष्टदेवतागुरुनमस्कारं विना न कोपि ग्रन्थः प्रणीतो दृश्यते । बहुषु ग्रन्थेषु आश्रिता राजानश्च प्रशस्यन्ते ॥

भरतखण्डसमुद्भवानां सर्वेषामपि जनानां शास्त्रराजान्यतराज्ञापरतन्त्रता धर्मोऽभवत् । यदा वा वेदविमुखा राजानो भरतखण्डे तत्तद्देशाधिपतयस्समभवन् न तदाऽपि भरतखण्डजनानां शास्त्रमर्यादातिक्रमणे राजाज्ञोल्लङ्घने वा प्रवृत्तिस्समभवत् ॥

घृतमासिकवेतनैरुपाध्यायैरधिष्ठिताः पाठशालाः विनैव परां वृद्धिं प्राप्यैधमाना संस्कृतविद्या सद्यस्स्थापितासु आङ्ग्लेयपाठशालासु पाठ्यमानया आङ्गलभाषाविद्यया स्पर्धितुमशक्ता जीर्णा स्यादिति वा विद्वद्गृहेषु संस्कृतविद्याभ्यासो विद्यार्थिनां न सर्वदा सुलभ इति वा श्रीमता चामराजमहाराजेनेयं पाठशाला संस्कृतविद्याप्रचारार्थं बहुवित्त-व्ययेन स्थापिता समभवत्.

पाश्चात्यविद्याभ्यासोहि ऐहिकसुखाय बाढं प्रभवतीति भौतिकादिशास्त्राध्ययनं बहुधा प्रपञ्चितं परां वृद्धिमेधमानं दृश्यते। पुरातनानामृषीणां दर्शनान्यैहिकसुखविमुखान्यामुष्मिकशाश्वतसुखसाधनतायेनानीति कतिपयैरेव जनैरिदानीमधीयमानं दृश्यते। यथा प्राक् तथाऽद्यापि प्रायस्सर्वे संस्कृतविद्याध्ययनमेव कुर्वीरन्निति विदितवता भगवता नियमितेन श्रीमता तुरीय श्रीकृष्णराज सार्वभौमेनेयं पाठशालाऽतितमां संवर्धिताऽस्ति। ततश्च काव्यशास्त्रादिप्रवचनं राजराज्योभयसुखाय सम्पद्यते इति सर्वं भद्रम् ॥

न्यायशास्त्रम्.

तत्त्वस्पर्शिभिरार्जितैरनुभवैस्संजातसीमा मुहुः
विद्वद्वृन्दविचारपूरविमलः विख्यातचातुर्यकृत् ।
नव्यप्राच्यनिबन्धरत्नरुचिरो नित्यं गभीरक्रमः
जातो गौतमभूधरे विजयते न्यायप्रवाहो भुवि ॥

सुविदितमेव हि सर्वैर्जगति न्यायो नाम शास्त्रं वरीवर्तीति। तदिदं इदानीं महर्षिगौतमोपज्ञं प्रमेयांशे कणादोपज्ञं च प्रचरतीति निर्विवादम् ॥ तत्पूर्वकालिकवृत्तपरिज्ञानकुशलैः तन्मूलभूतमपि न्यायशास्त्रमासीदेवेति तु निर्विवादं स्थाप्येत । दिङ्नागनाम्ना च बौद्धपण्डितेन न्यायसूत्राणि न्यायभाष्यं च स्वैरमुद्दूष्य नव्य एव कश्चिन्न्यायनिबन्धः प्रावर्त्यत प्रमाणसमुच्चयनामा इति हि न्यायभाष्यवार्तिककृतामुद्योतकराणां वच एव निवेदयति । यत स्तैरेवमुक्तं स्वग्रन्थस्यादौ—

यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां शमाय शास्त्रं जगतो जगद ।
कुतार्किकाज्ञाननिरासहेतोः करिष्यते तस्य मया निबन्धः ॥

इति । पश्चादपि हि धर्मकीर्ति भदन्त धर्मोत्तर प्रभृतयः बौद्धपण्डिताः दिङ्नागपरिगृहीतं पन्थानमासेदिवांसः धीप्रचारचातुरीं विविधां प्रदर्शयन्तो निबबन्धुः। एवंविधश्च बौद्धविद्वत्कलहः प्रज्ञासागरनौकर्णधारायितैर्जयन्तभट्टवाचस्पतिमिश्र उदयन श्रीधराचार्य व्योमशिवाचार्य प्रभृतिभिर्विद्वत्तल्लजैः महता निबन्धेन स्वस्वबुद्धिवैभवप्रकटनपाटवमुररीकृत्य प्रायो निर्वापित एव ॥

प्रतिदिनप्रचुरा हि मतिवैभवसरणिः सूक्ष्मसूक्ष्मा ह्यर्थाः यथोचितन्यायनिरूपणमवलम्ब्य प्रचार्यमाणाः क्रमेण महदेव वैपुल्यमाप्नुवन्ति जनस्यैकैकस्यापि, बृन्दशः प्रयतमानेषु विबुधेषु किमुत वक्तव्यम् ॥

जयन्तभट्टाश्च न्यायमञ्जरीं विरचय्य निरतिशयां विद्वद्रञ्जनचातुरीं प्रकाशयामासुः। इदन्त्वपरमिह वैचित्र्यं यन्न्यायमञ्जरीकृत् न्यायशास्त्रमेव विस्तृतविचित्रपदन्यासधन्यया शैल्या नर्तयन्निव व्याचिख्यासुः परमतानि निर्मूलयन्नेव मदमत्त इव मातङ्गस्सरसिजवने गहनेऽपि न्यायवने पर्यटाख्यया‌ऽऽत्मानं विनोदयति ॥

एवं प्रचरति च न्यायशास्त्रे श्रीमान् गङ्गेशोपाध्यायः कामप्यभिनवां न्यायविचाररचनामर्थीं चातुरीं प्रवर्तयामास तत्त्वचिन्तामणिनाम्ना।

यस्य च चिन्तामणेः चिन्तामणेरिव प्रसादात् अद्याप्यविश्रान्तविचारक्रमाः जयदेव मधुरानाथ रघुनाथशिरोमणिभिर्भट्टाचार्यैः प्रवर्तिता वादप्रवाहा उदभवन्। येषां च धाराभेदाः जगदीश गदाधर भवानन्दप्रमुखानेकतार्किकबृन्दाधिष्ठितानां पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपक्षसन्तानदन्तुरिताः अद्यापि दुस्सहवेगा एव प्रवहन्ति समग्रे भारतमण्डले ॥

तदेतन्न्यायशास्त्रं पूर्वैराजभिश्चिरादेव समुचितेन दृढतरयत्नेन विद्वद्बृन्दानि परिपाल्य निरुद्वेगं शिष्यानध्यापयद्भिस्तैर्बहुशास्त्रं प्रचार्यमाणमालोकयद्भिर्निरन्तरपरितुष्टैः पर्यपोषि ॥

श्रीमता मुम्मडिश्रीकृष्णमहीपालमणिना विद्वद्बृन्दमन्दारेण अगण्यपुण्यभाजनेन सुमहत्तमामुन्नतिमवाप्यत। तथाहि—तेन हि परस्परस्पर्धादुर्धरभणितीनां महतां विबुधानां विचारगहनां समितिं अनुपदं प्रवर्तयता, निखिलपण्डितविबुधसभासदनिरतिशयोत्साहप्रवर्तितवादकक्ष्याक्रमापरिभूतमतींश्च शाणघर्षणस्फुरन्मणीनिव विद्वन्मणीन् कांक्षिताधिकेन प्रोत्साहेन प्रद्योतयता, निजनिजांगणवेदिकासमुपविष्टनिभृताध्यापन-

परितुष्टशिष्यजनतासंमानितद्विगुणोत्साहप्रवचनधूर्वहणधन्याविद्वद्वृन्दयाऽ-ग्रहारप्रदानसरण्या यथार्हं सोत्साहं च प्रमोदमानेन, अन्यथाऽन्यथाच विद्वत्सु रमणीयं वाल्लभ्यमासेदुषा, विमर्शपदेष्वर्थेषु स्वयमपि कामपि निर्णयानुगुणां रीतिं सहृदयमासाद्य माध्यस्थ्यमपि बहुशोंऽगीकुर्वाणेन, पर्यरञ्जयन्त, सुमनसस्सुमनसः ॥

गच्छति च काले क्रमेण विद्वत्कुलेषु ह्रसिमानमुपक्रामत्सु कर्णाटधरणिसीमन्तिनीललामभूतायाः गीर्वाणभाषायाः पूर्वानुगुणामुन्नतिं समानिनीषुणा श्रीमता चामेन्द्रभूपालमणिना समुचितसौकर्यप्रकल्पन-प्रवर्तितायां सरस्वतीप्रासादनाम्नयां पाठशालायां यथाप्रज्ञं कक्ष्याभेदैर्बहु-विधैः न्यायशास्त्रस्य प्रवचनं प्रावर्त्यत। तत्तनयेन श्रीमता तुरीय श्रीकृष्णराजसार्वभौमेन शतगुणमेव प्रोत्साहिता विराजतेतमाम् ॥

तस्यां चास्यां पाठशालायां अद्ययावत् पञ्चाशतं वर्षाणामविकलं निरुपप्लवं प्रचार्यमाणा पाठनसरणिः परस्सहस्रविद्वत्साक्षिकेण दिशा-चतुष्टयतोघूयमानेन यशसा कोऽप्यसाधारणो ध्वज इव भारतमण्डलस्य विराजते तमाम् ॥

अद्वैतम्.

अज्ञेभ्यो मतिदायिनी विपदि या संत्रासविध्वंसिनी
वादिव्यूहबिलेशयप्रमथने शक्तिः परा गारुडी ।
मोहध्वान्तविमर्दिनी सुकृतिनां सद्धर्मसंदर्शिनी
सद्विद्याजननी सदा विजयतां श्रीशांकरी भारती ॥

इह खलु पारमेश्वरमायाविलासविलसदुच्चावचकार्यप्रपञ्चे लोके सन्ति बहुधा परस्परं विभिन्नमतयो जीवाः । परममी चिरन्तन-कर्मसंतानसंभ्रान्तचेतसो मा स्म भूवन्निश्श्रेयससाधनापरिज्ञानेन वञ्चिता इति संजातानवधिककारुण्यविशेषः श्रीशंकरभगवत्पादाचार्यः समुत्सार्य वैदिकपक्षविपक्षसंहतिं भगवता कृष्णद्वैपायनमहर्षिणा प्रणीतां शारीरक-मीमांसां प्रसन्नगम्भीरार्थपरिपूर्णेन भाष्याभिधानेन स्वीयवाङ्मयेन यथा-वद्विशदय्य जगति समातेने शब्दतस्तात्पर्यतश्च सर्वस्वभूतमखिलश्रुतीनां निर्विशेषाद्वैतासिद्धान्तरहस्यजातम् ॥

तैरेव शङ्करभगवत्पादैः अद्वैतमतप्रचाराय चतसृषु दिक्षु प्रतिष्ठापितेष्वाम्नायपीठेषु प्रधानतमं शृङ्गगिरिश्रीशारदापीठमस्मिन्नेव कर्णाटदेशे सुप्रसिद्धतया जागर्तीति सुविदितमेव सर्वेषाम् । तदि-तरे च श्रीकूडलि शिवगङ्गा रामचन्द्रापुर तीर्थमुत्तूरु आवनि तलकाडु-मठादयोऽनेके विद्यन्त एव । तत्राद्वैतविद्याप्रचारादिसौकर्याय एतत्क-र्णाटदेशाधीश्वरैस्सुप्रथितश्रीमदिम्माडिकृष्णराजेन्द्रप्रभृतिभिरनेकैः प्रभुभिः वृत्तिस्वास्थ्यरूपतया ग्रामक्षेत्रादीन्यनेकानि सर्वतोमुखपरस्सहस्रसुवर्णा-यसंपादकानि वितीर्णानीत्यस्मात्प्रमोदावहमन्यत्किमाशास्यमस्ति ॥

इदं चाद्वैतसिद्धान्तदर्शनं इदानीमुपलभ्यमानेषु ग्रन्थेषु गौडपादाचार्य भगवत्पादशंकराचार्य सुरेश्वराचार्य विवरणकार मण्डनमिश्र संक्षेपशारीरकाचार्य वाचस्पतिमिश्र आनन्दगिरि चित्सुखाचार्य प्रभृतिभिरनेकैः महात्माभिः प्रणीतेषु सुस्पष्टं निरूपितं प्रतिष्ठापितं चेत्येतदपि भरतखण्डसौभाग्यमिति सर्वे विजानन्ति ॥

इहैव कर्णाटदेशे क्रिस्ताब्दीयचतुर्दशशतके विजयनगरसाम्राज्यप्रतिष्ठापनधुरंधर श्रीविद्यारण्ययतीश्वरः अधिकरणरत्नमाला अनुभूतिप्रकाशः अष्टोत्तरशतोपनिषद्दीपिका जीवन्मुक्तिविवेकः आत्मानात्मविवेकः विवरणप्रमेयसंग्रहः इत्यादीन् बहून् प्रबन्धानद्वैत प्रकाशनपटिष्ठान् जग्रन्थ ॥

विद्यापक्षपातिभिस्स्वयं विद्वद्भिरेतत्कर्णाटदेशाधीशैः पूर्वैः श्रीचिकदेवराजकण्ठीरवनरसराजप्रभृतिभिरनेकग्रन्थनिर्माणनिर्मापणद्वारा अतीव लोकोपकारस्संपादितः । महीशूरमहाराजश्रीमन्मुम्माडिकृष्णभूपत्यास्थानविद्वन्मणिभिस्त्र्यम्बकशास्त्रिप्रभृतिभिः श्रुतिमतोद्द्योतप्रमुखाः वेदान्तन्यायवादाः व्यरच्यन्त । बहवः शिष्याश्चाध्यापिताः ॥

तदनु श्रीचामराजेन्द्रसार्वभौमैस्तत्सूनुभिः प्रतिष्ठापितायां श्रीसरस्वतीप्रासादपाठशालायां संप्रदायनियमानुरोधेन पण्डितवर्यैः आस्थानधर्माधिकारिपण्डितरत्नसुन्दरशास्त्रिप्रभृतिभिः शिष्येभ्यः भाष्यप्रवचनादिकं निर्वर्तितम् ॥

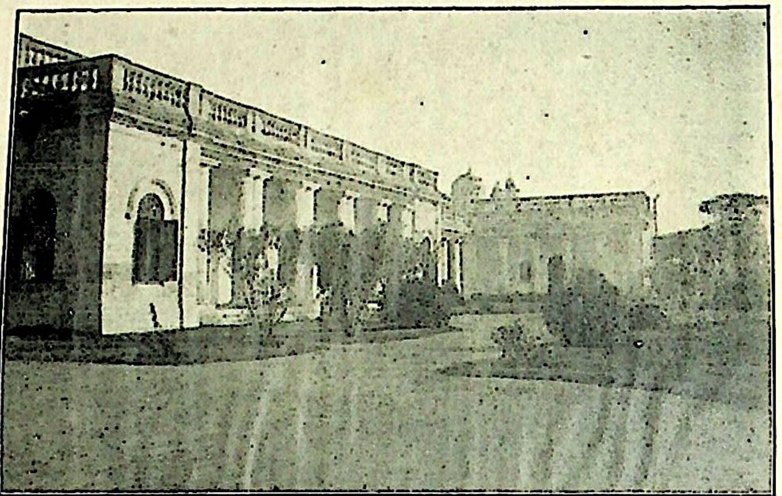
इदानीं श्रीनाल्वडि कृष्णराजेन्द्रसार्वभौमैस्तत्सूनुभिरस्यामेव महापाठशालायां वेदान्तप्रभृतीनामितरासां च कक्ष्याणां स्थापनद्वारा तत्तद्विद्याविशारदानां विद्यानिधि वेदान्तविशारदेत्याद्यनेकबिरुदभूषितानामनेकेषां पण्डितप्रकाण्डानां विद्यार्थिनां च ग्रन्थपठनपाठनसुखजी-

विकासंपादन तत्तद्विद्याप्रोत्साहनादिकमितोप्यतिशायितप्रकारेण सर्वं निरवद्यं समपादि संपाद्यते संपादयिष्यते चेति सर्वमनवद्यम् ॥

महाराजश्चायं श्रीकृष्णराजेन्द्रसार्वभौमः सानुजः साश्रितविद्वज्जनश्चिरायुस्सुखमेधतामिति शम् ॥

नयनानन्ददौ साक्षान्नरनारायणाविव ।
युवराजमहाराजौ युगपत्सुखमाप्नुताम् ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशाला, मैसूरु.

To face page 253.

विशिष्टाद्वैतसंप्रदायः

अबाधिताशेषवचःश्रुतीनां
न्यायैस्तदर्हैरुपवर्णितार्थम् ।
भूयोभिरभ्यर्हितमार्यवृत्तैः
जीयाद्विशिष्टैक्यमतं जगत्याम् ॥

सुविशदं विदितं हीदं विद्वद्भिः—यत् जीवजातोत्तमेन मानुषजन्मना प्राचीनविविधपापविनिवर्तनेन समुचितं श्रेय आसादयितुं स्वाधिकारानुगुणं कर्माण्याचरता संपादितपरिपाकेन चेतसा निखिललोकनियन्तारं दुरधिगमनिजतत्त्वं परमपुरुषं निर्मलं निध्याय कृतार्थीकरणीय आत्मेति समुचितं कर्मवृन्दमुपन्यस्यता भगवता वेदेन परमहितोपदेशिन्य उपनिषदः शिरोभूषणानि धार्यन्त इति ॥

सूत्रप्रबन्धानामन्यतमः उपनिषत्तत्त्वनिरूपकचक्रवर्ती वरीवर्ति बादरायणसूत्रनिबन्धः । यस्य च शारीरकं सूत्रमिति नाम । मीमांसेति भुवनविश्रुतस्य दर्शनस्यायं तृतीयोऽवयवः यच्छारीरकमिति । देवताकाण्ड इति कर्मकाण्ड इति च द्वावपरावपि पूर्वावयवौ श्रूयेते षोडशाध्यायात्मकौ ययोः काशकृत्स्नो जैमिनिश्च प्रणेतारौ प्रथेते । सेयं विंशत्यध्याया मीमांसेति वेदव्याख्येति च प्रसिद्धिः । अस्याश्च मीमांसायाः प्रथमं व्याख्यानं बोधायनमुनिप्रणीता कृतकोटिनाम्नी वृत्तिः; यस्य चोपवर्ष इति नामान्तरमपि प्रचरति संप्रदायपथेन ॥

शारीरकभागस्य च सुविपुलासु भाष्यपरम्परासु श्री नाथमुनि यामुनमुनि संप्रदायमनुरुध्य किमपि निरूपणरमणीयं विराजते श्रीमद्रामानुजीयं श्रीभाष्यम् । टंक—ब्रह्मनन्दिनामानं वाक्यकारं द्रमिडाचार्यनामानं च भाष्यकारं पदेपदे गृह्णता गुहदेव भारुचि कपर्दि प्रभृतींश्च पूर्वाचार्यान्निदर्शयताऽमुनाऽऽचार्येणास्य संप्रदायस्य प्राञ्चो बहवः पूर्वाचार्या अभूवन्निति स्फुटं विज्ञायते ॥

अयं च संप्रदायः श्रीभाष्यकारादनन्तरं पराशरभट्टारक श्रीराममिश्र श्रुतप्रकाशिकाचार्य मेघनादारि वात्स्यवरदार्य वादिहंसाम्बुवाह वेदान्ताचार्य रङ्गरामानुजमुनि प्रभृतिभिः प्रणीतैः परश्शतैः प्रबन्धैः सर्वतः प्रचयं गतः प्रकाशते ॥

तस्यैव च गुरोः वेदान्ताचार्यस्य शिष्यप्रशिष्यपरम्परागता शाखा श्रीब्रह्मतन्त्रपरकालगुरुपरम्परा सर्वोर्वीतलविख्यायमानकीर्तिः कर्णाटभूमण्डलकीर्तिपताकायितचरित्रा यादवदकुलनृपतिमणिमहाभाग्यपरिपाकमूर्तिरिव जागर्ति महीशूरराजधान्यामद्यापि । यया च गुरुपरम्परया सुमहदुपकृतं विशिष्टाद्वैतसंप्रदायं प्राति ॥

श्रीमति तृतीये कृष्णराजेन्द्रे च भुवनमवति बहव एव विबुधवराः तिरुवरङ्गमाण्डान् तिरुमलै श्रीनिवासाचार्य—अनन्ताचार्य श्रीरङ्गाचार्य प्रमुखाः विशिष्टाद्वैतसंप्रदायं पर्यभूषयन्त महोद्दामैर्निजनिजैः प्रबन्धैः ॥

तमेनं संप्रदायं आजानशुद्धं श्रीमतो दोड्डकृष्णभूपालमणेः बहुतरभाग्यपरिपाकफलायितं तेनैव बहुशो विदुषः परिपोषयता श्री ब्रह्मतन्त्रपरकालगुरुवर्यान्निरन्तरं सेवमानेन समेधितसत्वगुणेन परिपोषितं श्रीमान् चामराजेन्द्रः पूर्वतोऽपि विशिष्टमेव पर्यरक्षत् । एवं विधोऽयं विशिष्टाद्वैतसंप्रदायः श्रीमच्चामेन्द्रप्रतिष्ठापितायां श्रीमत्तुरीय श्रीकृष्ण-

राजेन्द्रपरिपोष्यमाणायां सरस्वतीप्रासादनाम्न्यां पाठशालायां पञ्चविंशतिं संवत्सराणामारभ्य अनवरतं प्रचार्यमाणः प्रथते । संप्रदायस्यास्य श्रीमन्तः तर्कतीर्थ पण्डितरत्नं धर्माधिकारि कस्तूरिरंगाचार्याः बहूनामन्तेवासिनां प्रवक्तारस्सन्तः बहून् प्रबन्धान् प्रणयन्तश्च उपकारककुलशिरोमणयोऽभूवन् ॥

सोऽयं संप्रदायः आस्तिकजनताकल्पद्रुमायमाणेन महीभृन्मणिना श्रीनाल्वडि श्रीकृष्णराजेन्द्रेण परिपोष्यमाणश्चिरमनुवर्ततां जगद्धिताय श्रेयसे इत्याशास्महे ॥

श्रुतीनां स्वारस्यं सकलचिदचिद्भेदनियतिं
तपस्यासाफल्यं तनुभृति चिराचीर्णदुरिते ।
विमुक्तिं बन्धानां निरवधिसुखामेव च दधत्
विशिष्टाद्वैतं नः परमपुरुषानुग्रहफलम् ॥

श्रुतीनां विशिष्टाद्वितीयत्वबोधे
व्यवस्थावलम्बं मतं योऽभिरक्षन् ।
स्वयं सद्विशिष्टोऽद्वितीयश्च लोके
तुरीयस्स कृष्णक्षितीन्द्रोऽभिजीयात् ॥

द्वैतसिद्धान्तः.

सुजनोदधिसंवृद्धिपूर्णचन्द्रो गुणार्णवः ।
अमन्दानन्दसान्द्रो नः प्रीयतामिन्दिरापतिः ॥

पुरा किलास्मिन् भारते वर्षे संस्कृतविद्यापारावारपारीणाः साङ्गवेदाध्ययनेन अध्यापनेन च कालं सार्थकीकुर्वन्तः बहवः पण्डितप्रवराः विनयसौजन्याद्यध्ययनोपयोगिसद्गुणोपेतान् ग्रहणधारणपटून् बहून् शिष्यवटून् अध्याप्य दीपाः प्रतिदीपानिव स्वसदृशान् कुर्वन्तो बभूवुः । ते च वेदविद्यापारंगता महात्मानः स्वस्वसमीहितदेवतोपासनेन अभ्युदयादिकं सम्पादयन्तः तात्कालिकैः आस्तिकशिरोमणिभिः महीपतिभिरन्यैश्च तत्सदृशैर्दानमानादिभिस्सत्कारैः पूजिता व्यराजन्त ॥

ततस्सामयिकाचार्याः बहून् समयग्रन्थान् व्यरचयन् । यद्यप्येते सामयिकाचार्या अभिज्ञाः, तथापि एतदीयास्सर्वेऽपि सिद्धान्ताः प्रमाणानीति न वक्तुमुचितं, परस्परविरुद्धानामेतेषां प्रामाण्यस्यानुभवविरुद्धत्वात् वस्तुनः विरुद्धधर्मद्वयालिङ्गितत्वप्रसङ्गाच्च । अतः यस्यकस्याप्येकस्य सिद्धान्तस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्य इतरेषामप्रामाण्यमेवाङ्गीकर्तव्यमित्यत्र न हि प्रेक्षावतां विप्रतिपत्तिरस्ति । अथापि एतेष्वन्यतमस्य सिद्धान्तस्य प्रामाण्यव्यवस्थापकसामग्र्यभावात् संशयाक्रान्तचित्ताः साधवः पण्डितप्रवराः किमस्माभिः कर्तव्यं कथं वाऽस्माकं पुरुषार्थलाभो भवेत् कश्च तदुपायोपदेष्टेति चिन्ताक्रान्तस्वान्ता एवावर्तन्त ॥

अस्यामवस्थायां एतत्सर्वं जानता सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन नारायणावतारेण श्रीवेदव्यासेन पुरुषार्थसाधनमुपदिदिक्षुणा अशेषवेदार्थनिर्णायकन्यायनिबन्धनात्मकं "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादिसूत्र-

मुदायरूपं शास्त्रं प्रणीतम् । तादिदं चतुरध्यायात्मकं ग्रन्थजातं ब्रह्ममीमांसेति शारीरकमीमांसेति वेदान्तशास्त्रमिति च प्राज्ञैर्व्यपदिश्यते । अस्य च शास्त्रस्य वायुरेव भगवदाज्ञया रजतपीठपुरप्रान्ते श्रीमध्वाचार्यनाम्ना अवतीर्य सूत्रार्थव्यवस्थापकान् बहून् प्रबन्धान् सुलभया शैल्या निबबन्ध । सूत्राणामर्थवर्णनं श्रुत्या श्रुतिवाक्यार्थोऽपि स्मृत्या स्मृत्यर्थोऽपि युक्त्या व्यवस्थापितः ॥

अयमेवाचार्यपूज्यचरणः योग्यजनानां स्वसिद्धान्तज्ञानाय दशप्रकरणानि उपनिषदां भाष्याणि सूत्रप्रस्थाने भाष्याणीत्येवंरीत्या सप्तत्रिंशत्प्रबन्धवरान् ग्रथयामास । तदनु स्वसिद्धान्तं अभिवर्धयितुं रजतपीठपुराख्ये उडुपीक्षेत्रे श्रीकृष्णं प्रतिष्ठाप्य तत्पूजार्थं अष्टौ मठाधिपतीन् यतिवरान् स्थापयामास । अपिच आचार्यपादानां साक्षाच्छिष्याः पद्मनाभतीर्थ, नरहरितीर्थ, माधवतीर्थ, अक्षोभ्यतीर्थाख्याः चत्वारो यतिवराः श्रीमदाचार्याज्ञया प्रत्येकमेकैकं मठं स्थापयित्वा शिष्यानध्यापयन्तः सिद्धान्ताभिवृद्धिं व्यधुः । एवंचाचार्यमहाशयानां काल एव एते द्वादशमठाः स्थापिताः । तदनु गच्छति काले श्रीमदाचार्यकृतानां प्रबन्धानां पद्मनाभतीर्थादयः सर्वेपि स्वस्वशक्तिमनुरुध्य व्याख्याः वितेनुः । तत्र अक्षोभ्यतीर्थानां शिष्यः जयतीर्थनामा यतीन्द्रः आचार्यकृतप्रबन्धानां व्याख्यानं व्यतानीत् । तस्य च टीकेति संज्ञा । एवं प्रतिग्रन्थं टीकारचनेनास्य टीकाचार्य इति अन्यदपि नाम समापतितम् ।

एवं द्वैतसिद्धान्तकल्पतरौ समेधिते सति केनापि हेतुना क्रमागते मठे शाखाद्वयं समुत्पन्नं, तत्रैकस्याः शाखायाः व्यासराजमठ इति अन्यस्याः राघवेन्द्रस्वामिनां मठ इति सांप्रतं संज्ञा चकास्ति । त एते सर्वेपि मठाधिपाः श्रीजयतीर्थीयटीकाव्याख्यानेन लोकानां महतीमुपकृतिं वितेनुः । किंच श्रीमद्रघूत्तमतीर्थ श्रीव्यास-

तीर्थ श्रीमद्वादिराजतीर्थ श्रीविद्याधीशस्वामिप्रभृतयः यतिवराः श्रीमद्यादवाचार्य केशवाचार्य प्रभृतयः गृहिणोपि पण्डितप्रकाण्डाः स्वस्वशक्त्यनुरोधेनानेकान् टीकाग्रन्थान् व्याचख्युः ॥

एवं गच्छति काले यदुवंशमुक्तामणिषु महिशूरमहाराजेषु बहवो राजानः प्रसक्तानां मठाधिपतीनां तदुपास्यभगवन्मूर्तीनां च दर्शनेनातीव सन्तुष्टाः भक्तिपारवश्येनानेकान् ग्रामान् ददुरित्येतत्सुप्रसिद्धमेव । किंच श्रीमान् मुम्मडिश्रीकृष्णराज महाराजः यत्रकुत्रवा निवसतो बहून् मठाधिपतीन् आहूय श्रीमदुत्तरादिमठाधीशान् होलेनरसीपुरे हेमावतीतीरस्थिते, श्रीव्यासराजमठाधिपतीन् कावेरीतीरस्थिते सोसलेक्षेत्रे, श्रीराघवेन्द्रमठाधीशान् कपिलातीरस्थिते नंजनगूडुनगरे च सर्वानुकूल्यकल्पनापुरस्सरं प्रतिष्ठाप्य शिष्यपरंपरासु द्वैतसिद्धान्तमंजसा समभिवर्धयितुं व्यवस्थां वितेने ॥

तदनु श्रीमच्चामराजेन्द्रमहाराजः कालवैषम्यं जनानां नानाविधेतिबाधां च अवलोक्य संस्कृतविद्याभिमानिनामुपयोगाय महापाठशालां महिशूरनगरे बेंगळूरुनगरे चाकल्पयत् । तत्र नानाशास्त्राणां उन्नाहे सत्यपि वेदान्तशास्त्रस्यानुन्नाहं जानन् श्रीश्रीनाल्वडिकृष्णराजमहाराजः पाठशालायां वेदान्तशास्त्राणि पाठयितुमुपाध्यायानां कल्पने मतिं चकार इति सकलविदितं विजयते ॥

तदेवं कालक्रमेणाशेषमहिशूरमहाराजैः परिपोषितः शास्त्रकल्पतरुः इतोप्यस्मन्महाराजैस्सम्यक् परिपोषितस्सन् अहरहः अभिवर्धतामिति अनुक्षणमाशास्महे ॥

शमयन् भवसन्तापं रमयन् साधुचातकान् ।
कृष्णमेघः कृपादृष्टिवृष्ट्या पुष्णातु सज्जनान् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजासंस्कृतमहापाठशाला

पञ्चाशद्वर्षमहोत्सवीया विज्ञप्तिः.

श्रीमन्महीशूर महाराज तुर्य श्रीकृष्णराजसार्वभौम
समलंकृतायां महासभायां
श्रीमन्महाराजसान्निधौ विनिवेदिता.

अथास्मिन् श्रीमहाराज सरस्वतीप्रासादपाठशालायाः पञ्चाशद्वर्षमहोत्सवे पाठाशालाकार्यनिर्वाहकसमित्यास्सदस्याः वयं अस्याः पञ्चाशद्वर्षचरितं तत्रभवते श्रीकृष्णराजाय तुभ्यमावेदयितुं तत्रभवतो भवतोऽनुज्ञां प्रार्थयामहे ॥

सर्वेषु पाठशालपक्षपातिषु प्रमोदभरं समुत्साहं च जनयन्तीं महोत्सवस्यास्याध्यक्षपदवीमभ्युपगम्यात्रागतं तत्रभवन्तं भवन्तं प्रथमतस्तावद्भूयोभूयो राजभक्तिविनता वयं वन्दामहे । सत्स्वपि वहुषु कार्यान्तरेषु तत्रभवान् भवानस्मै महोत्सवाय समागत इति यत् तादिदं न केवलं पाठशालायाः शुभोदर्कं बाढं व्यञ्जयति, अपितु सैषा पाठशाला भवतः सदातन्यास्सर्वविदितायाः निर्व्याजदयायाः पात्रमित्येतदाम्रेडयति ॥

पाठशालासमुत्पत्तिः.

श्रीमतस्तृतीयस्य कृष्णराजमहाराजस्य गुरुदेवताभक्तिरौदार्यं चास्याः पाठशालायाः मुख्यं निदानम् । राजधान्यामस्यां तस्य महा-

राजस्य परिपोषणोदग्रया कृपया संस्कृतविद्यायां वाढमेधमानायामपि स महाराजः यथावत्पाठप्रवचनसौलभ्यायैकां पाठशालामत्र स्थापयितुकामः रूप्याणां सहस्रं निचिक्षेप। पाठशाला यद्यपि न तदानीं स्थापिताऽभवत्। तथाऽपि तस्य महाराजस्य सोऽयमुदारोऽभिलाषो न विस्मृतः। तस्मिंश्च राजेन्द्रे प्रजानां दुरदृष्टवशात् क्रिस्ताब्दानामष्टषष्ट्युत्तराष्टशताधिकैकसहस्रतमे (१८६८) वत्सरे दिवमारूढे रङ्गाचार्यो नाम तदानीं राजप्रासादमन्त्री निरुपयोगान्नसत्रद्रव्यमुपयोज्य पाठशालामेनां सरस्वतीप्रासादनाम्ना अस्थापयत्। प्रथमंतावत्तर्कव्याकरणप्रवचनाय द्वावेवौपाध्यायौ अधिकृतावभवताम्। ततोऽचिरादेव ऋग्वेदयजुर्वेदाध्यापनं च प्रावर्ति। आदौ त्रिंशतोऽन्यूनाश्चत्वारिंशतोऽनधिका विद्यार्थिनस्सङ्गता अभूवन्॥

तृतीयकृष्णराजनाम्नैव तदानीं रचितायामन्नसत्रशालायां पाठशालैषा स्थापिताऽभवत्। तदित्थं समुदञ्चितात्पोद्भवा सेयं पाठशाला पञ्चाशद्वर्षदेशीया चतुर्दशस्वपि विद्यासु सुशिक्षितैः वहुतरैः विद्वद्बृन्दैः परिष्कृतधरणीमण्डला इदानीमपि यथायथं शिक्षामाधिगच्छतां पञ्चाशीत्युत्तरद्विशतेन विद्यार्थिनां उपजीव्यभूता विद्यार्थिवासाय रचितया विद्युच्छक्तिदीपिकदीप्तया विंशत्युत्तरशतेन विद्यार्थिभिरध्युष्यमाणया सदनश्रेण्या च शास्त्रार्थाधिगमसौष्ठवातिशये चाद्वितीयकीर्तिः चकास्ति। विद्यावृद्धिश्चेत्थं पाठप्रवचनविवेकेन दृश्यते॥

पाठप्रवचनक्रमः

ऋग्यजुर्वेदौ तर्को व्याकरणं चेति चतस्र एव विद्याः पाठशालासमारम्भकाले प्रवक्तुमारब्धा इति पूर्वमेवोक्तम्। त्र्यशीत्युत्तराष्टशताधिकैक सहस्रतमे (१८८३) क्रिस्ताब्दे सामवेदो वेदभाष्यं धर्मशास्त्रं ज्यौतिषं सङ्गीतं वैद्यशास्त्रं चाध्यापयितुं प्रावर्तिषत। तदुत्तरस्मिंश्च संवत्सरे मीमांसा

शास्त्राध्यापनं च प्रावर्ति । ततो वत्सरत्रयोत्तरं साङ्ख्यशास्त्राध्ययनं च प्रावर्ति । सङ्गीतवैद्यविद्ययोरध्यापनमत्रेतरसंस्कृतपाठशालावैलक्षण्येनारब्ध-मपि न चिरं तदवातिष्ठत । (१८९०) तमे क्रिस्ताब्दे पाठशालायां क्रियमाणमध्ययनं ज्ञेयविषयान्तरानवगमेन सङ्कुचितमिति प्रौढविद्यार्थिभिः सोपनिषद्भगवद्गीताऽप्यध्येतव्येति, बालविद्यार्थिभिस्तु कतिचित् वेदमन्त्रा-स्सस्वरमध्येतव्या इति च नियमः कृतः । तदित्थं क्वचित्क्वचित्पाठक्रम-विपर्यासेन क्रियमाणं विद्याबोधनं (१९१७) तम क्रिस्ताब्दात् यथावत् प्राचलत् । तदानीं पुनः पाठक्रमपरिष्कारायैका समितिः राजशासनेन प्रकल्पिताऽभवत् ॥

पुरातनानां शास्त्रविषयाणां क्वचित्संक्षेपः, आधुनिकानामा-ङ्गलभाषाभौतिकशास्त्रचरितगणितभाषातन्त्राणां पाठक्रमेऽधिनिवेशनं चेत्ये-तद्द्वयं समित्या कृतस्य परिष्कारस्य सारांशः । पुरातनविद्यया साकं आधुनिकविद्याभ्यासाय यद्यपि न बहवः संस्कृतविद्वांसः अस्पृहयन्, तथाऽपि पुरातनविद्याभिराधुनिकविद्याध्ययनं सप्रयोजन-मित्यन्ततः एतदेव राजशासनानुगृहीतमासीत् । अतश्चेदानीमाङ्गल-भाषा गणितादिकं वेदानध्येतारो बालाः, वेदाध्येतारश्च देवालय-पूजायै षोडशसंस्काराचरणाय चावश्यकमागमशास्त्रं प्रयोगशास्त्रंवाऽ-ध्याप्यन्ते । एतदानुगुण्येन आगमकक्ष्याऽपि प्रावर्ति ॥

परीक्षाक्रमः

पुरा विद्यार्थिनां वार्षिकपरीक्षाः अत्रत्यानां देशान्तरादाहू-तानां च विदुषां साहाय्येन आस्थानधर्माधिकारिभिरकारिषत । (१८८४) तमे क्रिस्ताब्दे अनेकशास्त्रेषु विद्वत्परीक्षाः समारब्धाः । परीक्षायामुत्तीर्णाश्च विद्वांसः परीक्ष्याश्च विद्वांसो देशान्तरेभ्योऽप्याययुः । परीक्षायामुत्तीर्णाश्च विद्वांसः

आपञ्चाशद्रूप्येभ्यः आ च पञ्चाशदुत्तरद्विशतरूप्येभ्यः यथार्हं रूप्यदानेन बहुमानिता अभूवन्। अद्यापि तथैव बहुमान्यन्ते (१८८६) तम क्रिस्ताब्दादारभ्य महाराजप्रासादे प्रचाल्यमाननवरात्रमहोत्सवकाले राजसभायामेव परीक्षायामुत्तीर्णा विद्वांसो महाराजहस्तादेव सगौरवं सप्रहर्षं संमानं लभन्ते। अत्र वाक्परीक्षा हि परीक्षायां प्रधानतमा। तया हि विद्यार्थिनां प्रतिभातिशयः शास्त्रार्थावगतिश्च बाढं निश्चीयेते। (१९१७) तम क्रिस्ताब्दादारभ्या पूर्वपरामृष्टया राजशासनप्रक्लृप्तया संस्कृतपाठपरीक्षासमित्या परीक्षाः निर्वर्त्यन्ते। (१८८४) तम क्रिस्ताब्दादारभ्य अद्ययावत् विद्यार्थिनां पञ्च शतानि विद्वत्परीक्षास्वाहत्योत्तीर्णानि संवृत्तानि। एतेषु साहित्ये विद्वांसः एकषष्टिः, वेदान्ते पञ्चविंशत्युत्तरं शतं, तर्कशास्त्रे एकाशीतिः, पञ्चपञ्चाशद्व्याकरणे, एकादशोत्तरं शतं वेदेषु, पञ्चत्रिंशज्ज्यौतिषे, चत्वरिंशदन्यासु विद्यासु। किं बहुना महाविद्वांसः विद्वांसः इति च ये महाराजप्रासादे महाराजकृपया मासाशनवेतनं स्वीकुर्वन्ति ते सर्वेऽप्यस्यां पाठशालायामेव कृतविद्याश्चकासति। देशान्तरादागत्य तेषुतेषु शास्त्रेषु विद्वत्परीक्षायामुत्तीर्णाः यथार्हं सम्मानिता विद्वांसः बहवोऽप्युपलभ्यन्ते॥

पाठशालाविद्यार्थिसंख्या.

कतिपयैरेव विद्यार्थिभिरारब्धेयं पाठशाला समारम्भात् संवत्सरत्रय एव विद्यार्थिनां नवत्या परिवृताऽभूत्। (१८८७) तमे क्रिस्ताब्दे विद्यार्थिनां संख्या शतत्रयपरिमिता समभवत्। ततश्च कदाचित्किंचिन्न्यूना जाता। इदानीं पञ्चाशीत्युत्तरं द्विशतं वर्तते। सत्यपिविद्याभ्याससौलभ्ये विद्यार्थिनां पाठशालां प्रत्यनागमे कारणद्वयं वर्तते— प्रकृते संस्कृतविद्यावतां जीविकाऽलाभः एकः, श्रोत्रियकुलपरम्परागतानां

वैदिकविद्वत्पुत्राणामपि अङ्गलविद्याभ्यासे परमोत्कटोऽनुरागोऽपरः । अथापीदं तावत्सर्वेषामानन्दं जनयति यदस्यां पाठशालायां कृतविद्याः स्वविद्याप्रकर्षमहिम्ना सर्वत्र दक्षिणापथे समुल्लसन्तीषु आङ्गलपाठशालासु संस्कृतभाषाध्यापकपदवीमर्थकरीमलभन्तेति ॥

पाठशालारम्भे विद्यार्थिभ्यो वेतनदानं नोपक्रान्तम् । (१८८९) तमे क्रिस्ताब्दे वेतनदानोपक्रमः कृतः । विद्यार्थिवेतनाय रूप्याणां चतुश्शतं प्रतिमासं तदानीं क्लृप्तमासीत् । एकैकस्य वेतनस्य रूप्यसंख्या तु स्वल्पैवाभूत् । (१९१७) क्रिस्ताब्दे पुनः राजशासनक्लृप्तया समित्या प्रतिभाशालिनो विद्यार्थिनः यथा संस्कृतविद्याभ्याससमुत्सुका भवेयुस्तथा प्रतिविद्यार्थिवेतनं रूप्यसङ्ख्या समधिका कृता । वेतनाय प्रक्लृप्तो रूप्यसमुदयश्च पञ्चत्रिंशदुत्तरैकशताधिकैकसहस्रपरिमितस्समभवत् । (१९२२) तमे क्रिस्ताब्दे तु राज्ये कोशकृच्छ्रहेतोः स वेतनरूप्यसमुदयः पञ्चाशदुत्तरसप्तशतेन परिमितोऽभवत् ॥

उपाध्यायाः

पाठशालोपक्रमे तावद्द्वावेवोपाध्यायावधिकृतावभूताम् । वत्सरद्वयानन्तरं तृतीयोऽप्युपाध्यायो नियुक्तः । क्रमेण अध्याप्यमानानां विद्यानां भेदवशादुपाध्यायास्तत्तद्विद्यासु प्रवीणाः समाधिकाः नियुक्तास्समभवन् । ततश्चेदानीमस्यां पाठशालायां चतुस्त्रिंशदुपाध्यायाः वर्तन्ते । तेषु त्रयोदश प्रथमोपाध्यायाः । एकविंशतिस्सहायोपाध्यायाः । उपाध्यायवेतनानि च पूर्वोक्तया समित्या परिष्कृतान्यासन् । प्रथमोपाध्यायाः पञ्चाशद्रूप्येभ्यश्च आरभ्य शतावधि प्रतिवत्सरं परिवर्धमानं वेतनं लभन्ते । पाठशालासमितिश्च वैदुष्ये प्रसिद्धानेव विदुषः उपाध्यायपदवीमध्यारोपयितुं सततमुन्निद्रा वरीवर्ति । यशस्विनामुपाध्या-

यानां नामनिर्देशोऽवश्यकर्तव्यः, ये हि नाम स्वसुखनिराभिलाषाः विद्याप्रचारायैव जीवन्तः स्वकीयपाठनसामर्थ्येन पाठशालां सुप्रथितामकुर्वन्, तेषां नामानि वाढं स्मरणीयानीति एतावतोपरम्यते ॥

विद्यार्थिनां वसतिभुक्त्युपायाः

विद्यार्थिनां शतद्वयस्य वसतये विद्यार्थिसदनश्रेण्यामवकाशोऽद्य लभ्यते । विद्यार्थिबाहुल्यं इतोऽप्यधिकावकाशपरिकल्पनाय त्वरयति । तेषां भोजनाय नोपायोऽद्यापि कृतः । महाराजान्नसत्रे तु तावच्चत्वारिंशतो विद्यार्थिनां स्मार्तवैष्णवसंम्प्रदायानां भोजनसौकर्यं राजशासनानुसारेण प्रकल्पितमस्ति । महाराजाज्ञया चतुर्दश श्रीवैष्णवा विद्यार्थिनश्वेतवराहदेवालये रामानुजकूटे प्रत्यहं भोज्यन्ते । अन्ये दरिद्रा देशान्तराद्ग्रामान्तराद्वा समागता विद्यार्थिनः धर्मैकतत्पराणां अनेकेषां ब्राह्मणकुटुम्बिनामाथिथ्यमुपजीवन्ति । परकालमठोपि भोजनाय बहुभिस्समाश्रितो वर्तते । तामेनां दुर्दशामपनेतुं केचन दयाळवो महीशूरपौराः वेदशास्त्रपोषणिनाम्ना कांचन सभां विद्यार्थिभोजनसौकर्यसम्पादनाय समस्थापयन् । सभयाऽनया धनसङ्ग्रहः क्रियमाणो वर्तते । राजशासनेन च (सप्तत्युत्तरशतं) (१७०) निवर्तनानि (१०० एकराः) क्षेत्राणां अल्पमूल्येन सभायै सदयं विक्रीतानि वर्तन्ते । सेयं सभा अल्पेनैव कालेन यथेप्सितं धन सङ्गृह्य बहूनां पाठशालाविद्यार्थिनामुपकाराय प्रभवेदित्याशंसा दृढतरा वर्तते । यद्यदधीतिसौकर्याय विद्यार्थिभिरपेक्ष्यते तत्सर्वं यथाचितं सङ्कलितं वर्तते । सहस्रद्वयेन पुस्तकानां संकलितं पुस्तकभण्डारं वृत्तान्तपत्रिकाभिर्मासिकपत्रिकाभिश्चोपशोभितया वाकोवाक्योपन्यासशालया सहात्र समुल्लसति । संस्कृतभाषायां वाक्यार्थोपन्यासकरणप्रावीण्याय विद्यार्थिभिः सङ्कलितैका वादपरिषदप्यत्र चिराद्विजृम्भते । परि-

षदाऽनयैवोपन्यासान् कर्तुमाहूता बहवो विद्वांसः प्रतिसंवत्सरं गणेश-
महोत्सवसमये बहून् शास्त्रविषयानधिकृत्य विवरणोपन्यासानारचयन्ति ।
संवत्सरद्वयादर्वागेका त्रैमासिकसंस्कृतपत्रिका पाठशालयाऽनया प्रकाश्य-
माना जरीजृम्भते । पत्रिका चैषा विद्वज्जनमनोरञ्जनी सञ्जातेति
वार्ता कस्य वा नानन्दं जनयेत् । पत्रिकाक्रेतॄणां सङ्ख्या च पञ्चशत-
परिमिता समभवदिति चायमपरस्संतोषः ॥

पाठशालाकोशसम्पत्

आदौ तावत्पाठशालाया धनागमः जीर्णान्नसत्रेभ्यः सङ्गृहीतोऽ-
भवदिति पूर्वमेवोक्तम् । श्रीमति चामराजेन्द्रे कर्णाटसिंहासनमधिरूढे
जीर्णप्रणष्टान्नसत्रधनात् पाठशालायै प्रतिवत्सरं शतद्वयाधिकसप्तसहस्र-
रूप्याणां लाभो यथा भवति तथा धनसाहाय्यमकारि । (१८९२)
तमे क्रिस्ताब्दे पूर्वोक्तं धनमल्पमिति राजकीयविद्याभ्यासाधिकरणद्वारा
प्रतिवत्सरं पञ्चशताधिकषट्सहस्ररूप्याणि पाठशालायै देयानीति नियमोऽ-
कारि । वत्सरद्वयानन्तरं रूप्याणां नवसहस्रं देयमिति शासनमकारि ।
एतच्चाहत्य रूप्याणां षोडशसहस्रपरिमितमभूत् । (१९१७) तमाक्रि-
स्ताब्दपर्यन्तं पठशालाधनपरिमाणं यथोक्तमेवावर्तत । तस्मिन्नेव वत्सरे
पाठशालापाठक्रमादिपरिष्कारसमित्या पाठशालाधनसमुदयः षट्त्रिंश-
त्सहस्ररूप्यपरिमाणेनाभिवर्धितस्समजनि ॥

पाठशालाकार्याधिकरणम्

आदौ तावत्पाठशालायाः यावत्कार्यजातं महाराजप्रासादाधि-
कारिभिः धर्माधिकारिसाहाय्येन निर्वर्तितमासीत् । द्विनवत्युत्तराष्टश-
ताधिकैकसहस्रतमे (१८९२) क्रिस्ताब्दे पुनः पाठशालाकार्यनिर्वाहस-

मितिः कृताऽऽसीत् । अस्यास्समित्याः प्यालेस्कंट्रोलर्पदशब्दितः महाराजप्रासादाधिकारी अध्यक्षस्समभवत् । अन्यश्च कार्यदर्शी यथाशासनं कार्यचालनाय नियुक्तः अल्लाडिमहादेवशास्त्री रङ्गाचार्य इति क्रमात्स्मरणीयौ कार्यदर्शीनाववर्तेतां । इदानीं तावन्महाराजप्रासादाधिकारिणा अध्यक्षेण पाठशालामुख्याधिकारिणा कार्यदर्शिना च समुदंचिता सेयं समितिरेव पाठशालाकार्यनिर्वाहं करोति । राजशासनद्वारा यद्यत्साहाय्यं धनमुखेन पाठशालायै कृतं जागर्ति, तत्तद्भूयोभूयोऽवधार्य समितिः श्रीमन्महाराजराज्यशासनाय कृतज्ञा वरीवर्ति ॥

प्रारम्भेतावत् पाठशालास्थापकः श्रीमान्महाराजमन्त्री रङ्गाचार्यः पाठशालायोगक्षेमधुरंधरोऽभवत् । ततश्च राज्यसर्वाधिकरणकार्यानिर्वर्तने सततं जागरूकः महाराजसचिवः शेषाद्र्यार्यः पाठशालामेनां दयया पर्यपालयदेधयांचक्रे च । इदानीं च यो महाराजसाचिवः अमीनुल्मुल्क् इत्युपाधिधारी मिर्जाइस्मायिल्नामा स मन्त्री पाठशालामेनां दयया रक्षितुं बद्धादरो जागर्ति । तस्मै च सामितिरियं सततं कृतज्ञा चकास्ति ॥

गतेषु पञ्चाशति वत्सरेषु कर्णाटमण्डले यमुत्कर्षातिशयं संस्कृतविद्या समुपनीता, तस्यायं पूर्वोक्तस्सङ्ग्रहो यद्यपि प्रमोदाय प्रभवति । तथाऽप्ययं प्रकर्षः पुरा निरर्गलोऽभूदिदानीमपि निष्कण्टकश्शुभोदर्क एव स भविष्यतीति नाभिमन्तव्यम् । न हि सा प्रज्ञा, या दुःखान्यनवेक्षमाणा हर्षकारणान्येव दिदृक्षते । आर्षदर्शनेषु अरुचिरेव संस्कृतविद्याभिवृद्धिनिरोधे प्रबलं कारणम् । पुरातनविज्ञानावगमे हि विरागोऽद्य सार्वजनीनः । पाश्चात्यविद्याशालास्विव संस्कृतविद्याशालासु विद्यार्थिनां सङ्ख्या नेदानीं प्रवर्धमाना वर्तते । विद्यार्थिनो न संस्कृतविद्याशालायै कथमपि स्पृहयन्ति । न वा प्रतिभाशालिभ्यः सेयं विद्या रोचते । तानीमानि

कष्टानि कालक्रमेण प्रगुणितानि भवेयुरिति वाढं दृश्यते। अतश्च प्राचीनार्यदर्शनेषु वालानामुत्कटाऽभिरुचिर्यथाऽभिवर्धेत तथा राज्याधिकृतैर्महाजनैश्च संस्कृतविद्याप्रोत्साहने वद्धपरिकरैर्यतितव्यमिति न कोऽपि सन्देग्धि ॥

अयमपरः प्रोत्साहनोपायः—यदत्र पाठशालायां कृतविद्या जना आङ्ग्लपाठशालासु कृतविद्या इव समदृष्ट्या जीवनवृत्त्युपायेषु दर्शनीया इति। इदानीं विद्यार्थीनां वसतये यथेप्सितावकाशालाभात् वसतिसदनान्यभिनवानि रचनीयानि वर्तन्ते, पाठशालाविद्यार्थिषु अर्धादपि समधिकानां भुक्त्युपायमलभमानानां वालानां भुक्तिसौकर्याय यत्नोऽपि करणीयो वर्तते। एतच्च कार्यं धर्मतत्पराणां महतामुदारहृदयानां धर्मधनात्किंचित्किंचित्सङ्गृह्य सुसाधमिति भाति। उपाध्यायानामपि वेतनोत्कर्षस्सम्पादनीयः। विद्यार्थिवेतनान्यप्यभिवर्धनीयानि। त इमेऽभ्युपायाः पाठशालायां संस्कृतविद्याभिवृद्ध्ये वाढमपेक्षिता वर्तन्ते। राजशासनमपि यथेप्सितं पाठशालायै साहाय्यं दद्यादिति समितिरियमाशंसते ॥

तदित्थं वहोः कालात्कर्णाटराज्यमिदं संस्कृतविद्याया मातृभवनं चकास्ति। यदुवंशमुक्तामणीनां चामराजादिमहाराजानामास्थानमेतद्यशस्विनामार्षदर्शनपारदृश्वनां कल्पद्रुमायते। विद्यापरिपोषणैकतत्परास्ते महाराजाः कर्णाटदेशेऽत्र द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतप्रचारकेभ्यो मठेभ्यः वेदशास्त्रनिष्णातेभ्यश्श्रोत्रियेभ्यश्च अमितायदायकानि ब्रह्मदेयानि मान्यानि परःशता वृत्तीरग्रहारांश्च वेदशास्त्रावबोधनायैव ददुरिति सर्वेषां न केवलं विदितमेव। अपितु सततानुभवगोचर एवायं विषयः। तेषु च परमोदारेण तृतीयेन श्रीमता कृष्णराजेन्द्रेण यत्संस्कृतविद्याभिवृद्धये सविद्रूपोषणं साहाय्यकं प्रदत्तं तदिदं पाठशालात्मना विजयते। श्रीचामराजे-

न्द्रोऽपि पितुः कृष्णराजस्य उदारं पन्थानमनुसरन्नार्षविद्याभिवृद्धौ बद्ध-दीक्षोऽभवदित्यत्र सपरिकरपरिष्कृता सैषा पाठशालैव निदर्शनम् । वाणीविलासाभिधानाऽपि महाराज्ञी तमेव धर्मं प्रेम्णाऽभ्यरक्षत् । या चेदानीं पाठशालाया उत्कर्षाधायिका साहाय्यसम्पत्तिस्तत्रभवता भवता कृता, सा सर्वेषां विदितैव ॥

एतानि चान्यानि यदुवंशनृपतीनामुदारचरितानि कृतज्ञतापुरस्स-रमुद्धुष्य पाठशालाविद्वद्भिर्विरचितेयं पाठशालापञ्चाशद्वर्षमहोत्सवप्रदीपि-का अस्माभिः समितिसदस्यैस्तुभ्यं सविनयं समर्पिता तत्रभवता भवता सादरं स्वीकृत्यानुगृह्यतामिति वयं प्रार्थयामहे ॥

जीयाच्छ्रीकृष्णराजेन्द्रप्रेमातिशयपोषिता ।
आर्षविद्यापाठशाला श्रेयसे जगतां सदा ॥
अमन्दानन्दसन्दोहैः चिरं कृष्णनृपो भुवि ।
जीयाद्यदूद्वहानां च विद्याकल्पद्रुमोऽन्वयः ॥

POPULAR BOOKS. **SIMPLE IN STYLE.**

Several Editions reprinted. **Prescribed in many Schools.**

SANSKRIT SERIES

BY

PANDIT S. VENKATARAMA SASTRY

A classified list of books suitable for use in Colleges, Secondary Schools, and Sanskrit Patasalas.

No.	Title	Rs.	a.	p.
1.	कथाकुसुममञ्जरी Part I स्तवकाs 1 & 2 (11th Edition)	0	8	0
2.	कथाकुसुममञ्जरी Part II स्तबकाs 3 & 4 (7th Edition)	0	10	0
3.	कथाकुसुममञ्जरी Part III स्तवकाs 5 & 6 (2nd Edition)	0	8	0
4.	कथाकुसुममञ्जरी Parts I & II (2nd Edition)	1	2	0
5.	Do Parts I to III in one Vol.	1	8	0
6.	स्तुतिमञ्जरी	in the press		
7.	कथाकुसुममञ्जरी other Stabakas	in the press		
8.	रामकृष्णसंवादमञ्जरी	in the press		
9.	सुभाषितमञ्जरी with रामोदन्त for use in II & III Forms	0	6	0
10.	शब्दमञ्जरी	0	4	0
11.	भोजचरित्रसंग्रहः (कथाकुसुममञ्जर्याः पञ्चमः स्तबकः) for use in IV & V Forms as a A Group Sanskrit Text	0	4	0
12.	प्रथमपाठमञ्जरी (A Sanskrit Primer for beginners)	0	5	0
13.	विक्रमार्कचरित्रम् (3rd Edition)	0	8	0

Liberal discount to the Trade.

Copies can be had of—

C. S. DIKSHITAR & Co.,

Publishers, Booksellers and Swadesamitra Agents,

KUMBAKONAM.

ಕಲಿ ವೈದ್ಯರತ್ನ ಔಷಧಾಲಯ.

ಈ ಔಷಧಾಲಯದಲ್ಲಿ ತಯಾರಾಗುವ, ಸಕಲ ರೋಗ ನಿವಾರಕಗಳಾದ ಔಷಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಿದೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಯಾವ ವಿಷಸಂಬಂಧವಾದ ಮೂಲಿಕೆಗಳೂ, ಪಾಷಾಣಗಳೂ ಸೇರಿಲ್ಲ. ಮಹನೀಯರು ಗುಣಗ್ರಹಣ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ.

೧. ಕಲಿ ಬಾಹಟ:—ಈ ಔಷಧಿ ಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಒಬ್ಬ ಧನ್ವಂತರಿಯೇ ಇದ್ದಂತೆ ಆಗುತ್ತೆ. ಇದರ ಗುಣವರ್ಣನೆಯು ಹೇಳಲಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ನಿತ್ಯವೂ ಎರಡು ವೇಳೆ ತಾಂಬೂಲದ ಸಂಗಡ ಸೇವಿಸಿದರೆ ಯಾವ ರೋಗವೂ ಹತ್ತಿರಕ್ಕೆ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ೧೨೦ ಮಾತ್ರೆಗೆ, ಕ್ರಯ ೧ ರೂಪಾಯಿ.

೨. ಕಲಿ ರಾಜ:—ಇದರಲ್ಲಿ (೬೪ ಮೂಲಿಕೆಗಳು ಸೇರಿವೆ) ಇಂಥಾ ಪುಷ್ಟಿಯಾದ ಲೇಹ್ಯವು ದೊರೆಯುವುದು ದುರ್ಲಭ. ಇದರ ಗುಣ—ಮೇಹ, ಉಷ್ಣವಾಯು, ಉಷ್ಣದ ಕೆಮ್ಮು, ಶ್ವಾಸಖಾಸ, ಪಿತ ರೋಗ, ಆಸ್ಥಿಗತ ಜ್ವರ, ಹಳೇ ಮೇಹಗಳೂ ಮೊದಲಾದ ರೋಗಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿ, ವೀರ್ಯವೃದ್ಧಿಯನ್ನೂ, ಅಗ್ನಿಯನ್ನೂ ಉಂಟುಮಾಡಿ ಶರೀರಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ. ೪೦ ದಿನಗಳ ಸೇವನೆ ಲೇಹ್ಯಕ್ಕೆ, ೭ ರೂಪಾಯಿ. (೨೦ ದಿನಗಳಿಗೆ ೩-೧೨-೦).

೩. ಕಲಿ ಬೃಹಸ್ಪತಿ:—ಇದು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೂ, ಉಪಾಧ್ಯಾಯರುಗಳಿಗೂ, ಲಾಯರುಗಳಿಗೂ, ಪುರೋಹಿತರುಗಳಿಗೂ ಸಹ ಜ್ಞಾಪಕಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು, ಮೆದುಳಿಗೆ ತಂಪನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ೨೪ ತೊಲೆಗೆ ೧-೮-೦.

೪. ಕಲಿ ಪ್ರಭಾಕರ:—ಇದರಿಂದ ೩೬೦ ನರಗಳಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ ನೋವು, ಬೆನ್ನು ನೋವು, ಸೊಂಟನೋವು, ಎದೆ, ತಲೆ, ಇವುಗಳ ನೋವು. ಬಾಯಿಯಲ್ಲಿ ದುರ್ವಾಸನೆ, ಬೆವರು ವಾಸನೆ, ಪ್ರಮೇಹ, ಮೂತ್ರಕಲ್ಲುಕಟ್ಟು, ಇವುಗಳನ್ನು ಗುಣಮಾಡಿ, ಧಾತುವನ್ನು ವೃದ್ಧಿಪಡಿಸುತ್ತೆ. ೪೦ ತೊಲೆಗೆ, ೫ ರೂಪಾಯಿ.

೫. ಕಲಿ ಪರಿಣಾಮಶೂಲೆ:—ಈ ಲವಣ ಭಸ್ಮವನ್ನು ೧೦ ರಿಂದ ೨೦ ಗ್ರೇನ್ ವರಿವಿಗೆ ಸೇವಿಸಿದರೆ ಅಸಾಧ್ಯವಾದ ಉದರಶೂಲೆ ಹೋಗುವುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಅಜೀರ್ಣ ವ್ಯಾಧಿಗಳಿಗೆ ಬಹಳ ಒಳ್ಳೇದು. ೧೨ ತೊಲೆಗೆ, ೧-೪-೦.

೬. ಕಲಿ ವಾಯುಧ್ವಂಸಿ:—ಇದರಿಂದ ೮೦ ಬಗೆ ವಾಯು, ಧನುರ್ವಾತ, ಕಂಪ ಮತ್ತು ಪಕ್ಷವಾತ, ಸೂಚಿಕಾ ವಾಯು, ೧೩ ತರಹ ಸನ್ನಿ, ಶಿರೋವಾತ, ಕರ್ಣಶೂಲೆ, ಕಿವುಡು, ಗುಲ್ಮ, ಮಂದಾಗ್ನಿ, ದೌರ್ಬಲ್ಯ, ಇವುಗಳೆಲ್ಲಾ ಪರಿಹಾರವಾಗುವವು. ತಿಂಗಳ ಔಷಧಿಗೆ, ೬ ರೂಪಾಯಿ. (೧೫ ದಿನಕ್ಕೆ ೩-೪-೦).

೭. ಕಲಿ ಪ್ರಮೇಹ:—ಈ ಚೂರ್ಣವನ್ನು ।। ದಿಂದ ೧ ತೊಲಾದ ವರಿವಿಗೆ ಸೇವಿಸಿದರೆ, ಪ್ರಮೇಹ, ಶುಕ್ರಮೇಹ, ಮತ್ತು ಮೂತ್ರದುರಿ, ಶಿಕ್ಕುಮೂತ್ರ ಇವುಗಳು ಪರಿಹಾರವಾಗುವವು. ೧೨ ತೊಲೆಗೆ ೮ ಆಣೆ.

೮. ಕಲಿ ರಕ್ತಾತಿಸಾರ:—ಇದನ್ನು ೨೦ ರಿಂದ ೬೦ ಗ್ರೇನ್ ವರಿವಿಗೆ ಸೇವಿಸಿದರೆ ಭೇದಿ, ಗ್ರಹಣಿ, ರಕ್ತಾತಿಸಾರ, ಆಮಶಂಕೆ ಇವು ಗುಣ. ೧೨ ತೊಲೆಗೆ ೧ ರೂ.

೯. ಕಲಿ ರಥ:—ಏಕಮೂಲಿಕಾಪ್ರಯೋಗ ೨೪ ದಿನದಲ್ಲಿ ಧಾತುವನ್ನು ವಜ್ರದಹಾಗೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ೧೨ ತೊಲೆಗೆ ೧ ರೂಪಾಯಿ.

ಮುಖ್ಯವಾದ ವಿಷಯ—ಅನುಪಾನಗಳನು ಔಷಧಿಯ ಸಂಗಡ ರವಾನಿಸುವೆವು. ಟಪ್ಪಾಲು ಛಾರ್ಜು ಬೇರೆ. ಹೆಚ್ಚು ವಿಷಯ ತಿಳಿಯಲಪೇಕ್ಷಿಸುವವರು ತಮ್ಮ ಸ್ವಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶದವಾಗಿ ಬರೆದರೆ ಪ್ರತ್ಯುತ್ತರ ಕೊಡುವೆವು. ೩೬೦ ರೋಗಗಳ ಕ್ಯಾಟಲಾಗ್ ತಯಾರಾಗುತ್ತಲಿದೆ.

S. K. Raghunatha Rao,
308, D. Subbiya Road, Mysore.